

संस्कृतम्

सं. सं. सं.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌંપીરામિટ વિભાગ]

અનુવર્તમાંક ૭૧૭૮- વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ અનંડાલમ્

વિષય ૬૩૪૪: ૩

મુંબઈ કલાકાની શુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી શાળાઓનાં
તથા ટ્રેધનિંગ કોલેજોનાં પુસ્તકાલય માટે મંજૂર થયું છે.
વડોદરા રાજ્યની શાળાઓનાં પુસ્તકાલય માટે પણ મંજૂર છે.

અનંગભસ્મ

પ્રોફેસર બેધન કૃત

The Ashes of a God

બાહ્ય આકૃતિ

પ્રત ૧૧૦૦

વિ. સ. ૧૯૭૬

Serene will be our days and bright
And happy will our nature be,
When love is an unerring light,
And joy its own security.

Wordsworth

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધ “ ડાયમંડ જ્યૂબિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

અનંગભસ્મ

પ્રોફેસર એફ. ડબ્લ્યુ. બેઇનના

અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી

અનુવાદ કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, બી. એ.

અમદાવાદ

ગૃહીતિ ઇવ કશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ।

મૂલ્ય: આઠ આના

[સર્વ હક સ્વાધીન]

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथागार
गुजरात, अंधोराई-संगठ
८

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥

સર્વ સુન્દરીઓને
સમર્પિત

પ્રાસ્તાવિક નોંધ

(બીજા આવૃત્ત)

પ્રો. બેઇનની કથાઓ મહોટે ભાગે એમની પ્રતિભાનું જ પરિણામ છે એ વિષેની હવે મહારી સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે. આજ સુધી એ બાબતમાં મહુને કાંઈક શંકા રહેતી હતી, પરંતુ તે શંકા અપ્રમાણ હતી એમ મહારે હવે સ્પષ્ટપણે કહેવું જ લેઈએ. અલબત્ત, ‘નીલનેની’ નું અવલોકન કરતાં પ્રો. આનન્દશંકર ધ્રુવ કહે છે તેમ, “ બેશક આમ કહેવાનો અર્થ એમ સમજાવો ન જ લેઈએ કે પ્રો. બેઇન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી સૂચન મેળવ્યા વિના જ આ જ્ઞાન્તિ લિપિજ્ઞવી શક્ત્યા હતાઃ એમ હોય તો ખરેખર પ્રો. બેઇનની કૃતિઓમાં અદ્ભુત ધુણ્ણશર-ન્યાય થયો કહેવાય ! ”

આ આવૃત્તિમાં આપેલી મિ. બેઇનની પ્રસ્તાવના તરફ વાંચનારનું ખાસ લક્ષ દોરવાની રચ્ચ લઈ છું.

અને અન્તે, મહારા જેવા નમ્ર અધ્યાસકે ગુજરાતીમાં બિતારેલી આ ‘અનંગભરમ’ની કથા સંપૂર્ણ વાંચી જઈ ઘણો શ્રમ લઈ સ્થળે સ્થળે. ભાષા વગેરેમાં અનેક કીમતી સૂચન કરવા મારે આપણા પ્રાઢ વિદ્વાનો રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો હું ઘણો આભારી છું.

દીવાસો, ૧૯૭૩

સા. અ. દવે

પ્રસ્તાવના

(પહેલી આવૃત્તિ)

પુણાની ડેકન કોલેજના પ્રોફેસર એફ. ડબ્લ્યુ. બેઇને એંગ્રેજી ભાષામાં અતિમનોહર ૧૧ વાર્તાઓ લખી છે. આમાંની એક સુંદર 'વાર્તા' આપણા ગુજરાતના સાક્ષરકવિ રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનાં સ્વ. પુત્રી સૌ. ઊર્મિલાએ આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતી વખતે પ્રો. આનન્દશંકર દ્રુવે લખ્યું હતું, કે ^૨ " પ્રોફેસર બેઇને, પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પોતાને અમુક હસ્તલિખિત પુસ્તકો મળ્યાં છે અને તેનું પોતે ભાષાન્તર કરે છે એમ આ વાર્તાઓ સંબંધે કલ્પના કરી છે—અને એ કલ્પના રસિક જ્ઞાન્તિ ઊપજાવવામાં એવી તો સફળ થઈ છે કે કેટલાક વાચકો આ પ્રાચીનતાના આરોપને

યથાર્થ માનીને પૂછે છે કે ‘ પ્રોફેસર બેઇન આ હસ્તલિખિત પુસ્તકો કેમ છપાવતા નથી ? ’ ! ” આ વાર્તાઓ પૈકી પ્રથમલિખિત ‘વાર્તાની પ્રસ્તાવના-માં લેખકે લખ્યું’ છે, કે પુણના પ્રથમ પ્લેગ વખતે મહે’ એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણને કંઈક મદદ કરી હતી તેના બદલામાં તેણે મરતી વખતે મૃતને એક સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ચોપડો ભેટ આપ્યો. એ કાવ્યનું નામ સંસારસાગરમન્યનમ્. તેના ૧૬ ભાગ છે. અને એમ જણાય છે કે પ્રો. બેઇન બધી મળીને ૧૬ વાર્તાઓ લખશે. ચન્દ્રની ૧૬ કળાઓ ઉપરથી તેના ૧૬ ભાગ પાડેલા છે. એ બધી વાત વાંચતાં એ આખી રસિક કલ્પના જ છે એમ લાગે છે.

* * * *

આ વાર્તાઓનું સ્થૂળ મૂળ સંસ્કૃતમાં હોવા ન હો, પરંતુ તેઓ સૂક્ષ્મરૂપે તો આપણા સંસ્કૃત મધ્યકાલીન યુગની પૂર્વેની સ્થિતિનું આપણને ભાન

કરાવે છે. આ કથાઓમાં અતિશય સાદાર્થ અને અપૂર્વ રસિકતા છે. કાદમ્બરીમાં પરિપાક પામતી મધ્યયુગના લખાણની કૃત્રિમતા, નીરસ શ્લેષોની જમાવટ, કંટાળો અપનાર લાંબા લાંબા અનન્ત સમાસોની જાળ-આ સર્વથી આપણી આ કથાઓ વિમુક્ત છે. અને તેમાં જ એમની મનોહરતા રહેલી છે.

પ્રકૃત કથાના મુખ્ય મુદ્દા બે છે: (૧) સાચો સ્નેહ અને (૨) સાચો વૈરાગ્ય. સાચો સ્નેહ ‘પ્રાણ પવનને પણ માથું નહિ નમાવનાર ખડક જેવો’ હોવો જોઈએ એમ કહી, લેખક સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે સાચા સ્નેહમાં શંકાને કે બહેમને બિલકુલ સ્થાન નથી. પોતાના પ્રેમપાત્ર પર બહેમની નજરે જોનાર પ્રેમીજન સાચો પ્રેમી નથી. શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમીઓ ગંગાજળ જેવાં નિર્મળ હોઈ વગર બહેમે ને વગર શંકાએ પરસ્પર અનુરક્તા હોય છે. અંત્રેજ લેખક ગોલ્ડસ્મિથે કહ્યું છે, કે જે સદાચારની પાછળ હંમેશ ચોક્કિપેશ મૂકવો પડે તે તે

સદાચાર કહેવાય ?^૧

બળી, સાચો વૈરાગ્ય ‘ કેવળ પોતાના સ્વભાવ-
ને જ લીધે-દાંલને લીધે નહિ-કોયે આકાશની અગમ્ય
શાન્તતામાં ઊડતા ખગ સમાન ’ હોવો જોઈએ.
સંસારમાં આપણું ધાર્યું ન થાય, અથવા કોઈ કારણ-
સર કોષ કે મોહનો આવેશ ચડી આવે અને તે
આવેશ થમે તે પહેલાં આપણે સંસારને અસાર
માની તણ દેવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો આપણે
વૈરાગ્ય સાચો વૈરાગ્ય નથી, પણ એક ક્ષણિક પરપોટા
સમાન હોઈ કોઈ કાળે ફૂટી જઈ આપણને પાછા
સંસારમાં-ધણી વાર પાપમાં-સપડાવશે. અને આવા
ખોટા સંન્યાસીઓની આપણે ત્યાં ક્યાં ખોટ છે ?

મહાદેવે કામદેવને બાળી મૂકી અનંગ
બનાવ્યો-એ કથા સર્વને સુવિદિત છે. પ્રો. બેઇન
કહે છે, કે પતિના વિનાશને લીધે રતિએ જે વિલાપ

૧. ‘ That virtue which requires to be ever
guarded is scarce worth the sentinel. ’

કયો (અને જે કાલિદાસે છાનોમાનો 'સાંભળી લીધો)
 તેની બિલકુલ જરૂર નહોતી. બિચારી રતિ કદાચ
 બાણુતી નહોતી કે પોતાની ભરમમાંથી પાછા સંલુપન
 થવાનું સામર્થ્ય કામદેવમાં રહેલું જ હતું. અનંગની
 ભરમ-એ અલૈકિક ભરમ છે. સામાન્ય ભરમની પેઠે તે
 સદા ભરમ જ રહેતી નથી; અનુકૂળ સંજોગ પ્રાપ્ત
 થતાં તે ભરમમાં રહી ગએલા તણુખા પાછા અભિ-
 સ્વરૂપે પોતાનું પોત પ્રકાશે છે. અને આ જ અર્થમાં
 રહેલું અમર છે.

માટે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જિત્તાત્મા થઈ શકે
 નહિ અને સંસારની વાસનાનું રમરણુ ટાળી શકે
 નહિ, ત્યાં સુધી વૈરાગ્યનો વિચાર કરવો એ એક
 ખોટો વિચાર છે. સંસારમાં અસક્ત થઈ શકાય
 એટલે એની મેળે જ વૈરાગ્યની ભાવના-અને આ વખતે
 સાચી ભાવના-ઉત્પન્ન થશે. અને સાચા વૈરાગ્યને
 માટે સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ જરૂરનો પણ નથી.

૧ કુમારસંમથ, સર્ગ ૪

૨ સંસ્કૃતમાં 'કામ'નો એક પદોત્પદ શબ્દ 'રમર' છે.

એ ઉપરાંત, વિષયી પુરુષની કેવી દશા થાય છે એ આપણી કથામાં રુરુ રાજના દૃષ્ટાંતથી સૂચવાયું છે; અને અખળા દેખાતી સ્ત્રીજાતિમાં પોતાનું શીયળ સાચવવાનું કેવું નૈસર્ગિક અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે, એ આપણને વત્સતરી સચોટ શીખવે છે.

આ જાતની લઘુ વાર્તાઓ એકી બેઠકે વાંચવી ઇષ્ટ છે; કેમકે તેમ ન કરવાથી કથાની ગોડવણનો કમ લુપ્ત થાય છે, અને તેથી વાર્તાનું સૌન્દર્ય કંઈક ઓછું ગ્રાહ્ય બને એવો સંભવ રહે છે.

છેવટે, પ્રો. બેઈનની રસિક વાર્તાઓ તરફ મ્હાડું લક્ષ દોરવા માટે સ્વ. સૌ. ઊર્મિલાનો હું આભારી છું: આ વાર્તાનું ભાષાન્તર કરવાની પરવાનગી સત્વર અને ઉદારભાવે આપવાને માટે પ્રો. બેઈનના આભારનો ભાર મ્હારે માથે છે: અને 'સુંદરી સુબોધ' ના તન્ત્રીએ મ્હારી વિનંતી સ્વીકારી આ પુસ્તક ભેટ તરીકે છપાવવાનું કબૂલ્યું તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનવાની અત્ર રજા લઉં છું.

અમદાવાદ

શમષ્ટ વર્ષ ૧૨, ૧૯૭૨

સા. અ. દવે

મિ. બેઇનની પ્રસ્તાવના

દુષ્ટબુદ્ધિ કામદેવ અન્યને કષ્ટ દેવામાં આનન્દ માને છે, પણ એક વખત તે પોતે જ-પુરાણ કવિ-ઓનાં વચન પર શ્રદ્ધા રાખીએ તો-એક અસાધારણ સંકષ્ટમાં સપડાઈ ગયો હતો. ફીક લાગ છે એમ ધારી તેણે મહેશ્વર જેવા મહાન દેવને હિંમવાનની કુંવારી પુત્રી પ્રત્યે કામોદીપ્ત કરવાનો ચત્ત કર્યો. મહેશ્વર તપમાં હતા, અને હિંમસુતા તેમની સંમુખ જ લગ્નબાળુ વદને ઊભાં હતાં; તે પ્રસંગે, જાડાં વદકલ અને વદકલની અંદર રહેલી દેહલતાનું સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય—એ બેના વિશેષથી પરાકાષ્ઠા પામેલા પ્રલોભનની અજેય મૂર્તિ સમાન તે દીપતાં હતાં. અને આ વખતે કોટવાળ જ દંડાયો; કેમકે પતંગિયા ઉપર સળગતી લટ્ટીનું બારણું ઊઘડે, તેમ કુદ્દ મહેશ્વરનું લીપણ તૃતીય લોચન એક ક્ષણમાત્ર ઊઘડ્યું,

અને તેમાંથી વરસતી વહ્નિની ધારાએ ધૂટ મદનને
ભરમાવશેષ કરી નાંખ્યો. તે કોપાવિષ્ટ દેવની
જટામાંથી ઇન્દુકલા આ બધું જોયાં કરતી હતી.
પૂર્વના પ્રાચીન કવિઓ એ #ઇન્દુકલાને અતિશય
મનોહર વર્ણવે છે, અને કહે છે કે તેનામાં મદન-
દેવને ભરમમાંથી બચત કરવાની અદ્ભુત
શક્તિ રહેલી છે.

આપણે બૂલવાનું નથી કે મદનની ભરમ કંઈ
સામાન્ય ભરમ નથી: તેમાં કંઈક શ્રીનિક્ષપણું+ રહેલું
છે, ફરીથી બચત થવાને તે સદા તત્પર જ હોય
છે. પતિના મરણને લીધે રતિએ જે મંબુલ વિલાપ
કયો (અને જે કાલિદાસે સાંભળી લીધો), તે
તદન અકારણ હતો. તે ફરીથી ભવન્ત દશામાં
આવવાનો જ હતો. અથવા, સાદી ભાષામાં કહીએ

* બીજો અર્થ—સર્વાનસુન્દરી

+ શ્રીનિક્ષ—એક ભતની કલ્પિત વિચિત્ર પંખિણી, જે

પોતાની ભરમમાંથી વારંવાર સંભવન થાવ છે.

તો, સ્નેહનો સમર્થ આવેશ સદા અમર છે: તેની ભરમ પણ સર્વથા નિર્જીવ હોતી નથી. તેની પાસે જઈ ફૂંક મારીએ, તો આપણા જ એક કવિના કહેવા પ્રમાણે કદાચ અગ્નિનો ભભૂકો ઊઠે. અને આ સખળ કારણને લીધે જ પ્રાચીન હિન્દુ ઋષિઓએ કામદેવના પર્યાય તરીકે સ્મર શબ્દ રાખેલો છે. સ્મરણ, સ્મૃતિ, વાસના;-આ બધાં સ્નેહનાં સગાં-બહાવાં છે એ સ્પષ્ટ છે. જેની જોડે આપણને બહુ સંબંધ નથી તેને આપણે તરત વીસરી જઈએ છીએ; પણ જેની સાથે આપણે સ્નેહ છે તેનું આપણને સ્મરણ રહે છે, અને જેમ સ્નેહ વધારે તેમ તેનું સ્મરણ વધારે. આમ હોવાથી, ભવિષ્યમાં ઋષિપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાને—સંસારનો ત્યાગ કરવામાં ઊંચે સ્થાને આવનાર ઉમેદવારને—સ્મરણ, એટલે પોતાની ભૂત દશાની સ્મૃતિ, એક વિકટ વિધ્ન સમાન ઘર્ષ પડે છે.

પ્રાચીન હિન્દુ સંપ્રદાય પ્રમાણે ઋષિનું લક્ષ્ય

એ હોય છે કે પોતે સર્વથા જિતાત્મા થવું, સર્વ સાંસારિક બન્ધનોના સંગથી ઉદ્ધસીન રહેવું. સાધારણ મનુષ્ય એક કેલી સમાન છે, માયિક ઇન્દ્રિયા-થીમાં અસક્ત છે અને તેથી નિબદ્ધ છે. મુમુક્ષુએ પ્રથમ તો લાંબા અને કઠણ તપન્ય બળે કરીને આ સર્વ બન્ધનોથી અસક્ત થવું જોઈએ, એટલે સુધી કે તેમની મધ્યે રહેતાં છતાં, ખતકન્ય શરીર પરથી પાણી ચાલ્યું જાય તેમ, તે બન્ધનો તેના આત્મા પરથી સરી જાય; અને પછી, શાસનના શબ્દમાં કહીએ તો, પ્રથમ અપેક્ષી ગતિ બંધ થાય તો પણ ચક્ર ફર્યા કરે તેમ, અથવા પક્ષી ઊડી ગયા પછી પણ તરુવરની ડાળી ઊલ્યા કરે તેમ, તેનું જીવન પ્રવર્તે છે. તે જાગૃત થયો છે, અને બીજા સર્વ હજી માયાના મોહમાં અન્ધ ઘઈ પડેલા છે; તે મુક્ત થયો છે, અને બીજા બધા બદ્ધ છે; તેનો આત્મા અસક્ત થયો છે. પરંતુ એક વસ્તુ એવી છે, કે જેમાંથી મોહાટા મુનિવરો પણ નિઃશેષ મુક્ત થયા

હશે કે કેમ તેનો સંદેહ રહે છે. તે વસ્તુ કઈ?—
 વાસના. સમર્થ આત્માની સ્મૃતિ પણ સમર્થ હોય છે,
 અને ચિત્તશ્રમે કરીને સ્મૃતિ બૂસાર્ધ જઈ સ્મરણનો
 અખંડ તાર તૂટી ગયો ના હોય, તો કેટલીક વસ્તુઓ
 એવી છે કે જે કદી વીસરાય જ નહિ. અને જ્યાં
 સ્મૃતિ છે, ત્યાં લેશ પણ વાસના હોવી જ જોઈએ;
 કારણ કે સ્મરણ એટલે જ સ્નેહ. ત્યારે કઈ વસ્તુ
 એવી છે કે જે વાસનાનો ખાસ વિષય છે; જેનું
 સ્મરણ નિઃશેષ બૂસી નાંખવાના સર્વ પ્રયત્નો બ્યર્થ
 બાય છે; જેને આત્માના કોઈ અન્ધારા ખૂલ્લામાં હડસેલી
 મૂકવાનું અશક્ય થઈ પડે છે? કહેવાની જરૂર
 નથી, કે તે વસ્તુ તે સ્ત્રી છે. અને આ જ કારણથી
 પૂર્વનાં શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને મોક્ષની મ્હોટામાં મ્હોટી
 શત્રુ કહેલી છે; કંઠમાં કંઠ જાળ કહેલી છે;
 હૃદયનું બન્ધન કહેલી છે; વાસનાનો નિરન્તર
 વિષય કહેલી છે; અવિસ્મરણીય અને અવિ-
 સ્મૃત કહેલી છે; અલોપ્ય અવશેષ* કહેલી છે;

*The irreducible residuum.

ભૂતકાળની ભસ્મમાં રહેલો હોલવાય નહિ એવો તણખો કહેલી છે. સ્વિક્ષ્ટના મૃત્યુ પછી તેના કાગળિયાંમાંથી એક પરબિડિયું નહોતું નીકળ્યું, જેના પર પોતે સ્વહસ્તે એક ચિટ્ટો ચોટેલી હતી કે: ‘ માત્ર એક સ્ત્રીનો વાળ ’ ? અને રોમનો વિનાશ કરવાનો કૌરિઓલેનસનો અડગ નિશ્ચય સોરૂપી વિધ્ન આડે આવતાં ડગી ગયો નહોતો ? પરંતુ જે વાત જગતના આદિકાળથી લગભગ પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષના અનુભવમાં છે, તે સિદ્ધ કરવાને માટે આપણે ઇતિહાસ કે કથાનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. કહેનારે કહ્યું છે, અને આપણે બધાં બાણીએ છીએ, કે બાળપણ દોષયુક્ત હોય છે: યૌવન કલહપૂર્ણ હોય છે: અને વૃદ્ધત્વ વાસનામય હોય છે. મરતી વખતે માનવી નિશ્વાસ નાંખે છે. બિલકુલ વાસનારહિત કોઈનું મરણ થયું હશે ખરું ? અને વાસના, પ્રાચીન હિન્દુઓની ભાષામાં કહીએ તો, પૂર્વસ્નેહની પૂરેપૂરી નહિ હોલવાએલી ભસ્મ જ છે; અને સર્વ

પ્રકારનો સ્નેહ થોડે ઘણે અંશે દિવ્ય હોય છે, તેથી તે ભરમ પણ દિવ્ય ભરમ છે.

હિન્દુસ્થાનના મુન્દર પુરાણતત્ત્વમાં રહેલી નીતિ-ભાવનાની કિંમત યુરોપમાં જોઈએ તેવી સમજાઈ નથી. ત્યાંના લોક એમ ધારતા જણાય છે કે સદાચારની શોધ અમે પોતે જ કરી છે; એનોદેનીઝ, પ્લેટો, સોફિસ્ટ પાલ, સોફિસ્ટ ઓગસ્ટિન, અને બીજા ઉપલક્ષિયા નીતિવિદો પાસેથી તેઓ શીખ્યા છે કે બહુદેવવાદી+ પ્રજામાં નીતિ તો હોય જ નહિ.

+ દેવોની કથાઓમાં અનીતિ હોય છે, મારે તે કથાઓ જોડી કદાદનાર મનુષ્યો પણ અનીતિમાન હોવા જ જોઈએ—આ જૂની દલીલ એકેશ્વરવાદીઓએ કરેલી નિન્દા છે. કિંગ્ઝલીના ‘રોમન અને ટ્યૂટન’ નામના ગ્રન્થમાં, અને એવા બીજા ગ્રન્થોમાં, રોમનને સર્વથા દુર્મુખી અને ટ્યૂટનને સર્વથા સદ્ગુણી વર્ણવ્યા છે; પરંતુ એ બિલકુલ સાચી વાત નથી. ઇસ્કિલસ વિશે લખતાં પ્રો. હર્ષ કુંભપતેલ કહે છે: ‘સત્ય વાત તો એ છે, કે જીક લોકોને ધાર્મિક આચાર પ્રાણુ સમાન બદાલા હતા; અને પુરાણકથા રૂપી વાદ્યોના દ્વારા રંગે તો માત્ર મનને

પ્રાચીન રાજનગર રોમના દુર્ગુણોને લીધે સર્વ જૂની પ્રજાઓ દુષ્ટ જ હતી એમ તેઓ માની બેઠા છે, જોકે પ્રાચીન રોમથી બિતરે નહિ એવાં ઘણાં જ શહેરો હાલ પણ પડ્યાં છે. અને હિન્દુસ્થાન પ્રાચીન પ્રજાઓમાંની અસ્તિત્વ ધરાવતી એક પ્રજા છે. પરંતુ, કેટલાક ધારે છે તેમ, તે અનીતિનો ખાળકૂવો નથી; વળી, બીજા કેટલાક માને છે તેમ, તે નીતિશાસ્ત્રમાં એક કોરી પાટી નથી, કે જેના ઉપર તમારી મરજીમાં આવે તે તમે લખી બાંધો. આ ગેરસમજનું કારણ અજ્ઞાનથી બિપજતો અહંકાર જ છે. હિન્દુઓમાં એક આખ્યાયિકા છે કે ચકોર નામનું એક પક્ષી ચન્દ્રકિરણ પર નિર્બાહ કરે છે: અને એ લોકો પણ એ પક્ષી જેવા જ છે. તેમની સર્વ પ્રાચીન ક્રીતિનો વિનાશ થયો છે, છતાં એક લંડાર તેમની

વિનોદનાં સાધન રૂપ હતાં, અને સ્વભાવતઃ કેટલેક અંશે માત્ર તરંગ અને ઠક્પનાની આનન્દહારક કૃતિ જ હતી.’ આ વચન હિન્દુ લોકોને પણ ચાર્ય લાગુ પડે છે.

પાસે હજી રહ્યો છે—ગીર્વાણ ભાષામાં રહેલો ધર્મનો અને પુરાણકથાઓનો સંગ્રહ. (અને એ ભાષાનો અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્ર છે.) હિન્દુ લોકો આપણાથી ભિન્ન રુચિવાળા છે. આપણે ત્યાં, અર્વાચીન પ્રાચીન પ્રજાઓમાં, સાહિત્ય અને ધર્મ એક નથી, પણ બે જુદી વસ્તુઓ છે; સત્ત્વમાં તેમ જ મૂળમાં તદ્દન ભિન્ન છે; જોકે ક્ષયિત ક્ષયિત કોઈ મિલન ને કોઈ ન્દી તે બેને સાંકળી દઈ હિન્દુ કવિતાને મળતું કંઈક આપણી પાસે રજૂ કરે છે. હિન્દુસ્થાનમાં તો ધર્મ અને સાહિત્યનો વિરોધ થતો નથી: આપણી પેઠે તેઓ સાહિત્યને માટે ઝીસ તરફ દૃષ્ટિ કરતા નથી, તેમ ધર્મને માટે જુડીઆ તરફ જોતા નથી; પણ તેમને તો ઘેર બેઠાં જ બંનેની પવિત્ર ગૂંથણી મળેલી છે. આપણને ઝીસ અને જુડીઆ દેશો, તેમ જ ત્યાંની ભાષાઓ, વિદેશી છે, અને થોડા સમયમાં વધારે વિદેશી થવાનો સંભવ છે. આદલા માટે જ કહેવામાં આવે છે કે સંસ્કૃત ભાષા નહિ

જાણનાર કોઈ પણ મનુષ્ય હિન્દુસ્થાન વિષે કંઈ પણ સમજે એવો સંભવ નથી. સંસ્કૃત એ હિન્દુસ્થાનની ફૂંચી છે, અને એ ભાષામાંથી જ હાલના સર્વ સ્થાનિક રૂઢિપ્રયોગોને સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, ને તાત્વિક બળ મળે છે.* અને આ જ વિષયમાં બધા ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો† ગોથું ખાય છે. પોતાની સમસ્ત વિધિઓ કેવડો મ્હોટો ડુંગર પડેલો છે તે તેઓમાંના કોઈને બરોબર સમજાતું જ નથી: એ વિધિગિરિ મહોશને પણ ઝાળાંમવો ભારે પડે એવો છે. હિન્દુનો ધર્મ બદલી નાંખવો

* મિ. રુડયાર્ડ ક્રિસ્ટિયનું વચન-કે 'હિન્દુસ્થાનમાં હવે કંઈકરી આજ્ઞાઓનો વિધિ નથી'—આપાતલ: સત્ય હોઈ વસ્તુત: મૂર્ખતાભર્યાં પરિવાદ છે. એ કવિએ દોરેલું 'હિન્દુ' ચિત્ર હિન્દમાં વસતા અંગ્રેજોની દૃષ્ટિથી દોરેલું હોઈ અયથાર્થ છે. લશ્કરી દિલની ખાતર હિન્દને કદર્યિત કરી ખોમ રૂપે મૂકવામાં આ હોઠપ્રિય લેખકે બાહી લખી નથી; જોકે હિન્દુ લોકોનું હિન્દુસ્થાન એને માટે તો સાત વાળાં દીધેલા ઝોરડા સમાન છે.

હોય, તો પ્રથમ તે દેશની સર્વ પ્રાચીન તેમ જ અપ્રાચીન ભાષાઓ ભૂસી નાંખવી જોઈએ. કદાચ સંસ્કૃત તથા પાલિને તમે ભૂસી નાંખો—જોકે તેનો અસંભવ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે—તોપણ ત્યાં હાલ બોલાતી માતૃભાષાઓ રહી; તુળસીદાસ તુકારામ કુંબીર અને બીજા અનેક ધર્મોપદેશકો બાકી રહ્યા; અગણિત લોકકથાઓ, વાર્તાઓ, કહેવતો, ઉત્સવો, અને ગીતોની તો વાત જ કોણ કરે છે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપર પેલા ચકોરની પેઠે છીછરેલો ઉચ્ચ વર્ણનો હિન્દુ પોતાના પૂર્વજોની પેઠે એમ માને છે, કે સાધુતા એટલે કષ્ટપુરઃસર રાખેલી ત્યાગભાવના; પરંતુ એ જુએ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ-પ્રચારકો સુંદર જંગલોઓમાં નીરાંતે રહે છે, સારા સારા વૈદ્યો પર સવારી કરે છે, અને તેમની વિલાસિની પત્નીઓના પોશાકમાં પવિત્રતાની નહિ પરંતુ પાસ્ત્રિ મહેસ્ટી અસર જણાય છે. આ વિશેષને લીધે તેને તે ધર્મમાં આસ્થા થતી નથી.

ઉત્તમોત્તમ સાધુ બુદ્ધ નીચ વર્ણના ન હતા, અને તેમની વૃત્તિ પોતાના ધર્મામાંથી આજીવિકા મેળવવાની ન હતી. એ મહાકુલીન હતા, છતાં સંસારથી વિમુખ થયા હતા. તેમ ઇંગ્લેન્ડના દસ બાર અમીર કે હકોર હિન્દમાં આવી સ્વેચ્છાથી પોતાની ત્યાગભાવના પ્રદર્શિત કરી દેખાડે, તો હિન્દુ લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મની સાત્ત્વિકતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે; બાકી ખ્રિસ્તી ધર્મનો સભાઓ ભરાય, અને તેમાં યૂરોપના બુદ્ધિવાદે તણ દીધેલો ધર્મ હિન્દુઓના મ્હોં આગળ ધરાય, તેથી કંઈ વળે એવું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મને યૂરોપમાં હાલ મળતો સત્કાર તેના પ્રચારકોના માર્ગમાં અન્તરાયરૂપ થાય છે તે વાત પર જાણી જોઈને ઢાંકપિછોડે કરવામાં આવે છે; પણ હિન્દુઓ એ સારી પેઠે સમજી ગયા છે. હિન્દુઓના પ્રાચીન સાહિત્યની પંક્તિએ પંક્તિએ, કોઈ પણ ધર્મપ્રચારક શીખવી શકે તેના કરતાં સરસ, ધર્મનું રહસ્ય રહેલું છે. એ રહસ્યના

બળે કરીને સ્ત્રી પતિમાં અતુરકત રહે છે; પુરુષ ધર્મ પ્રત્યે, પિતૃઓ કુટુંબ ને માતૃભાષા પ્રત્યે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહે છે. કોઈ પણ ડાહ્યા કુલીન હિન્દુને ગળે આ વાત કહી ઊતરી શકે જ નહિ, કે જે ધર્મમાં પિતૃઓનો ત્યાગ કરવો, કુટુંબને પરહંસ્વું, ગોમાંસ ખાવું, છઠ્ઠી પીવા, અને છૂટા-છેડા સાફ કચેરીમાં અરજી કરવી એ વિષેની આજ્ઞા, સંમતિ, કે દૃષ્ટાન્ત હોય, તે ધર્મ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. ઇતિહાસક લિવિની કથામાં વર્ણવેલા રોમ્યુલસના રોમની પેઠે ખ્રિસ્તી ધર્મ પુરાતન કાળની દુઃખમય સ્થિતિમાં જાપ્ટ, પાપી, અત્યજ, ને અનાથતું આશ્રયસ્થાન બન્યું હતું; તેવી જ સ્થિતિ હાલ આપણે હિન્દમાં જોઈએ છીએ.

વળી, પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષામાં રહેલો મૂર્તિ-પૂજનો ભાવ ગ્રીસના કરતાં ઓછો સુંદર નથી, તેના કરતાં વધારે પવિત્ર છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની હયાતી પહેલાંનો છે. એ સંસ્કૃત ભાષામાં હજી

પણ પાશ્વત્ય નવીનતાને ના રહે એવી મોહની રહેલી છે, દૂર સુદૂર ઊડતી અજ્ઞાતતાનો અંશ રહેલો છે. પૃથ્વીના અજ્ઞાત પ્રદેશોને, પ્લૂટાર્કના કહેવા પ્રમાણે, ભૂગોળશાસ્ત્રીઓ કાદવ રણ ને રાની પશુઓથી ભરતા હતા તે સમય આપણે મારે તો ગયો જ છે. પણ હિન્દુ વાર્તાઓનો પ્રદેશ મોહક કલ્પનાસૃષ્ટિમાં છે, સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં છે. + + + + હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં, તેનાં ઇતિહાસ-પુરાણોમાં, કનકપુરીઓ, મ્વેત દ્વીપો, ક્ષીરસાગરો, સમુદ્રથી ઘણે દૂર રહેલા અસ્તાચળો, ઇત્યાદિ કાલ્પનિક ભૂગોળના પ્રદેશો ઠેર ઠેર રહેલા છે. એ આખી સમર્થ સ્વપ્નસૃષ્ટિ છે, અને તેમાં ગહન અલૌકિક કલ્પનાશક્તિનું જ સામ્રાજ્ય છે. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે; હિન્દુ કહેશે કે હા, ખરી વાત છે, પણ મ્હારા હૃદયમાં મ્હારાં જૂનાં કાળોનો પડવો પડે છે કે હંમેશા સાયંકાળે સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચળની પાછળ વિશ્રાન્તિ લેવાને

ઊતરે છે. ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોના અન્ધને નહિ સ્વીકારતાં કાળિદાસ ને વાલ્મીકિનાં વચન પ્રમાણે તે બાધી જોઈને ભૂલ કરવાનું પસંદ કરે, તો તમે તેનો દોષ કહાડ્યો ? તેને મન સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ એ જ વાસ્તવિક સૃષ્ટિ છે; અને એ બધાની-મોહની સંસ્કૃત ભાષામાં રહેલી છે: તે ભાષા નહિ બાળુનારને તે મોહની સમગ્રાય જ નહિ. તમારા મિલક ને તમારા મેકાંલેની આ વિષયની દલીલો આંધળાઓ રંગ વિષે ચર્ચા કરે તેવી છે. માત્ર જે અસ્તિત્વમાં જ નહોતું, તે કદી બનું થતું જ નથી. સ્વપ્નનો સંહાર થઈ શકે નહિ, કેમકે તે તો મૃત જ છે.

ઇંગ્લંડના નૈર્ઋત્ય કોણમાં, છેક સમુદ્રની કોર

* જેમ્સ મિલે હિન્દુ નીતિશાસ્ત્ર પર કરેલી ટીકા એક જગરા ગુન્દા રૂપ છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પાષ્ટક છે. Inductive Philosophy નો નેતા જે બાપાનો એકે શબ્દ થોડે વાંચી પણ બાધુતો નહિ તેના ઉપર અપ્રમાણ ટીકા કરે !

પર, એક ટેકરી આવેલી છે. તે ટેકરી હિન્દમાં—મૂર્તિ-
પૂજક હિન્દમાં—હોત, તો તે ક્યારનીય હિમસુતાનો
આવાસ થઈ ગઈ હોત: તેની સુંવાળી હરિયાળી
ભૂમિનો સ્થૂળ સમૂહ દૂરથી કોઈ રમણીના બૃહ-
દાકાર સ્તન સમાન જણાય છે. ત્યાં એક દિવસ પીત-
વર્ણી સન્ધ્યાકાળે પડયો પડયો હું વિચારમાં લીન થઈ
ગયો. હું મનમાં બોલવા લાગ્યો: આ મહારા હિન્દુ-
સ્થાનની સોનેરી સન્ધ્યા નહોત, કેમકે જરા જરા ટાક
વાય છે; છતાં આ ટેકરી પાર્વતીને જ લાયક છે.
માત્ર આ પુષ્પો તેને અપરિચિત લાગશે; નક્કી તે
આ ‘ પ્રિમરોઝ ’, ‘ બટરફ્લ ’, ને ‘ જાસ ’ ને
ઓળખશે નહિ. છતાં તે કંઈક છેતરાશે; કેમકે આ
જ ક્ષણે પેલા લૂણી દીપની પાછળ સૂર્ય અસ્ત થાય
છે તેને તે જરૂર અસ્તાચળ માનશે.

આ પ્રમાણે હું પાર્વતીનો અને તેના પતિનો
વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એકાએક હું બોલી
ઊઠ્યો: હેં ચન્દ્રભાવિ, તું પોતે જ ત્રિકાલસ્વરૂપ છે,

અને કાળના ગુપ્ત ભેદ બાણે છે; છતાં તેં સ્વપ્ને
 પણ ધાર્યું હતું, કે એક દિવસ તારા સર્વ પૂજકો
 દૂરના ઉત્તર સમુદ્રમાં આવેલા આ ધુમરવાળા ન્હાના
 દ્વીપની સત્તા તને આવી પડશે ? જે વિધાતાની
 લીલાથી આખાં વિશ્વો સુજન અને લય પામે છે,
 તેણે પાશ્ચાત્ય બહેપારીઓના હાથ તને તારા કલ્પના-
 શીલ અગણિત પૂજારીઓને આપ્યા એ કેવો
 વિરોધ ? એ લોકો પૃથ્વી પરની કોઈ પણ પ્રજાથી
 તારા ભક્તોને ઓછા મળતા છે. મોગલો ને
 મરાઠાઓ, કેલ્કાઈવં અને દુપ્લે જેવા સૈનિકો ભર-
 ચક મોતી અને સોનાથી ઝગઝગતા ભારે મુગટને
 માટે જંગ મચાવી રહ્યા હતા, ત્યારે હિન્દના દેવો,
 જૂડીઆમાં થયું હતું તેમ, શું હિન્દુસ્થાનનો ત્યાગ
 કરી ગયા હતા ? અને તું શું સહસ્ર વર્ષના યોગની
 સમાધિમાં ભરાઈ બેઠો હતો ? પ્રરંતુ મહારા પ્રશ્નતું
 કંઈ પ્રયોજન નથી, કેમકે તું તો તારા હિમાચળના
 હજી પણ અજ્ઞાત હિમપ્રદેશમાં ક્યાંય દૂર બેઠો છે.

અને આમ બોલતાં બોલતાં મહેં નજર જિંચી કરી જોયું, તો કૃષ્ણ દ્વીપ અને સમુદ્રની ઉપર જ સન્ધ્યાસમયે આકાશમાં નીચે લટકતી લગભગ અદૃશ્ય ચન્દ્રરેખા મહારી સંમુખ વિરાજતી હતી. અને તત્ક્ષણ હં બોલી જિઠ્યોઃ અહા ! મહેશ્વર, મહારી ભૂલ થઈ; તું સર્વવ્યાપક છે એ હું તદ્દન વીસરી ગયો; જ્યાં તારી રેખા છે, ત્યાંથી તું દૂર હોય જ નહિ એ નિઃસંદેહ છે. માટે મહને કહે કે તારા ભક્તોને હંડ દેવાની તારી ઇચ્છા હતી, કે પછી તારી ઉપેક્ષાને કારણે તેમનો અધઃપાત થયો ? અને પરિણામે શું થશે ?

અને હું ચન્દ્રરેખાને સ્થિર દૃષ્ટિએ નિહાળતો હતો, એટલામાં મહને તરંગબ્ધનિ રૂપે મહાદેવનો અદૃહાસ સંભળાયો. તરત જ દેવ બોલ્યાઃ રે મૂર્ખ પાશ્વ્રાત્ય, મહારી વિશ્વવ્યાપિતા ઉપરાંત તું બીજું ઘણું ય ભૂલી ગયો છે. તારા પોતાના જ એક તત્ત્વ-જ્ઞતાં વચનતું તને સ્મરણ નથી ? અથવા મહારા પ્રાચીન હિન્દુ ઋષિમુનિઓએ આપેલું જ્ઞાન તું

તદન વીસરી ગયો ? નહિ તો કમનાં ફળના પરિ-
પાકને! ભાગ તું મહારે શિર નાંખે નહિ. મહારા
ભક્તોનાં જેવાં કર્મ છે, તેવી તેમની સ્થિતિ છે: પૂર્વ
જન્મમાં વારેલા પાપવૃક્ષનાં ફળ અત્યારે તેમને
મળે છે. તે સમયે આવરેલા અપરાધો મૃત્યુની
પેઠે હમણાં તેમની પાછળ પડ્યા છે, અને તેમને
અન્ધકારમાં ઘેરે છે: એમાં તેમનો પોતાનો જ દોષ
છે, અને તેનો ઉપાય તેમના પોતાના જ હાથમાં
છે. તેમણે પોતાની મુક્તિ પોતાની મેળે મેળવવાની
છે, અને તે પણ અવિનાશતા ને બ્રહ્માત્મારથી નહિ,
પરંતુ તપ અને કષ્ટથી.

હું તો શાન્તભાવે મહાદેવનાં વચનનું શ્રવણ
કરી રહ્યા હતા; અને તે પૂરાં થયાં ત્યારે મહેં દ્રષ્ટિ
ઊંચી કરી. થોડી વારે હું મનમાં બોલ્યો: ખરેખર,
આ નિર્મળ ઇન્દુ દિવ્ય મુગટ છે; અને આ સમુદ્રનો
મર્મરશ્વનિ પ્રભુનો સ્વર છે.

અનુક્રમણિકા

મિ. બેઘનની પ્રસ્તાવના આરંભપૃષ્ઠ ૧૫

પુણ્યપુંજ..... ૩

જીવનું બન્ધન ૪૩

કાળતરંગ..... ૧૬૫

પરિશિષ્ટ..... ૧૭૭

અભિપ્રાય—

‘ અનંગભરમ ’ ૧૮૧

‘ નીલમેની ’ ૧૮૭

અનંગભરમ

પુણ્યપુંજ

મંગળાચરણ

હે કપાલચિહ્નવિત દક્ષસંહારક મહેશ્વર, જે ચન્દ્રલેખાનું રૂપેરી તેજ તારા જટાબૂટના વનની છાયામાં થઈને કુલશ્રીની પેઠે ખૂંટીતે ખૂંટીતે છાતુંમાતું બહાર સરી બાય છે, અને તારા ચરણે સાદાંગ પ્રભુમ કરતી ત્રિલોકીની ઉચ્ચાચ્ચ પીઠ પર નીલ નિસ્તેજ આશીર્વાદ રૂપે અન્તે પડે છે, તે તારા મુગટ રૂપે રાજતી ચન્દ્રલેખાની કાન્તિને ભક્તિપૂર્વક વળગીને કાલોદધિનાં મોખામાં ડૂબતાં ડૂબતાં અમે ટકી રહીએ છીએ.

श्रियं दिशतु वः शंभोः श्यामः कंठो मनोभुवः ।
अंकस्यपार्वतीदृष्टिपाशैरिव विवेष्टितः ॥

×

×

×

पातु वो नीलकंठस्य कंठः श्यामानुदोपमः ।
गौरीश्रुजलता यत्र विघुल्लेखेव राजते ॥

ઉત્તર દિશામાં ધણે દૂર, હિમાલયની ખડ-
ખચડી બાબુઓમાં અર્ધ ઢંકાએલું એક ન્હાવાનું
પવિત્ર સ્થાન આવેલું છે. તે મહાદેવનો અતિપ્રિય
અવાસ છે. ત્યાં ગિરિવરના એક ખડકવાળા કોતર-
માં થઈને ગંગા નીચે ફૂદી પડે છે, અને બહાર
મેદાનમાં ધસી જાય છે. જમના અને સાગર સાથેના
ભાવી સંગમના વિચારે હસતી હોય તેમ શીણને
હીધે તે દેખાય છે. આ જગ્યાએ ઘણા કાળ પૂર્વે
એક દિવસે સાંડે એલું બન્યું, કે તે અતિપવિત્ર
નદીના તટ પર બે બ્રાહ્મણો પોતાની વડાઈ કરતા
કરતા ચડભડી પડ્યા, અને કજીઓ કરવા લાગ્યા.
બન્ને જણે ઘણો વખત ફોગટ માથાં ફોડ્યાં; એક
કહે કે હું વધારે કુલીન, ને બીજે કહે કે હું
વધારે કુલીન. આખરે એક બોલ્યો: આ અક્ષત
વગરની વાત જવા દો ! ખરે ખપોરે સૂર્યપ્રકાશ

વિષે આંધળા સિવાય બીજો કોણ તકરાર કરશે ?
 અથવા અગત્યગોત્રી મહારા કુળ સાથે તારું કુળ
 બરાબરી કેમ કરી શકે ? એટલે બીજાએ તિરસ્કાર-
 થી કહ્યું: તું કહે છે તેની તું પોતેજ સાબ પૂરે છે;
 મહારા ધારણ પ્રમાણે તારા જેવા ગદાના મૂળ પૂર્વજો
 બાલબિલ્લો^૧જ હોવા જોઈએ. પહેલાએ ગુસ્સે થઈ
 જવાબ દીધો: તારા જેવા પશુના નિરુપયોગી મહોટા
 પિંડમાં ભરાએલા ગદા જીવ કરતાં અગત્યનું ગદું
 શરીર ઘણું સાફ. એટલે એકદમ તેના સહામા-
 નાળીઆએ તેના ઉપર ધસી આવી તેને લાત મારી,
 અને મહોટે સાદે બોલ્યો: હે ! તું મહને પશુ કહે-
 નારો ? તો આખ મહારી ખરીનો સવાદ. પણ તારા
 અગત્યની કિંમત તો ધૂળ બરાબર પણ નથી !
 પશુપતિ^૨ પણ જોઈ રહે એવી અદ્ભુત તપશ્ચર્યા
 વડે હું મોક્ષ મેળવવાની તૈયારીમાં છું; તો પછી

૧. અંગૂઠા જેટલા ન્હાના દેવો પુરુષો. અગત્ય પણ
 હોવા હતા.

૨. શિવ: સર્વ યોગીઓમાં મેષ્ટ.

તારા અગત્યનો મ્હારે શો હિસાબ ?

આ પ્રમાણે આ બે મૂર્ખાઓ લડતા હતા તે વખતે દેવજોગે એવું બન્યું, કે ચરાચર પ્રાણીઓના પતિ-સાક્ષાત પશુપતિ-તેમના માથા ઉપર થઈને ગૌરીસંહિત આકાશમાર્ગે જતા હતા. પૃથ્વી પરના પોતાના નિવાસસ્થાન, ગગનચુંબી પ્રાસાદો-વાળા ઉજ્જનથી તેઓ પોતાને ઘેર કૈલાસ તરફ સીધાવતા હતા. આ બખેડા જોઈ તે એકાન્ત સ્થળ-માં પોતે ખડખડ હસી પડ્યા. અદૃહાસને વળ-પાત ધારી પેલા બન્ને બેવફૂરો સ્હામસ્હામી દિશામાં અતિશય ત્વરાથી પલાયન કરી ગયા. તેમને ન્હાસી જતા જોઈ પાર્વતીએ શિવને કહ્યું: પેલા મૂર્ખ પ્રાણીઓના અતિનિન્દ વર્તનથી તમને હસવું આવે એ ચોચ જ છે. મહેશ્વર બોલ્યા: ના, હું તેથી હસ્યો નથી. આ હાસ્યપાત્ર મર્ત્ય જન ઘણુંખડું આવી જ રીતે લડે છે. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાને બદલે દર્પ, અભિમાન, ને ક્રોધથી અન્ધ બનીને તેઓ ગાળા-

ગાળી ને મારામારીનો પણ ઉપયોગ કરે છે. અને આવા પ્રત્યેક દુષ્ટાન્તથી હું હસ્યા કરું, તો મહારે સતદિવસ હસ્યા જ કરવું પડે. કેમકે આવી દલીલોનો કદી અન્ત આવતો જ નથી. પછી પાર્વતીએ પૂછ્યું: ત્યારે તમે શું હસ્યા ? ચન્દ્રશેખર ધીમે રહીને બોલ્યા. પેલા શેખીખોર પ્રાદ્યુના અજ્ઞાનથી ચકિત થઈ હું તો હસ્યો. હમણું જ એણે કહી એવી તપશ્ચર્યામાં તેના એક પૂર્વજન્મમાં તે તદન નિષ્કુળ નીવડ્યો હતો. આ વાત તે બિલકુલ ભૂલી ગયો છે, અને સ્વપ્નમાં પણ ધારતો નથી કે તે મોક્ષ તરફ નહિ પણ તેથી વિમુખ થઈ આવ્યો છે. કારણ કે હાલના જન્મોનાં તેનાં સર્વ કૃત્યો એક પછી એક પગથિયા રૂપે થઈ તેને જન્મ-મરણના ખાડામાં ઝિતારે છે; અને એ ખાડામાંથી ફરીથી બહાર નીકળવું તેને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. કેાઈ જીવનો વિનિષ્પાત થવા માંડે છે, ત્યારે તેને પાછો ઉત્તતિને માર્ગે ચડવવો, અગર તે ને તે

સ્થિતિમાં પણ સખવો, ઘણું જ દુષ્કર કામ છે; કેમકે પ્રત્યેક નવી ભૂલ તેના બોજમાં ઊમેરો કરે છે અને તેની અધોગતિને ત્વરિત કરે છે. હવે જો તે જીવ આ વાત જાણે, તો પોતાની પાપી વૃત્તિઓને ફેરવવા માટે અનેક જન્મો ધારણ કરી એક અનન્ત નિર્જળ રેતાળ મેદાન જેવા આ જીવમાં હાથરો વધો સુધી પોતાને રખડવું પડશે—એ વિચારથી તે આજો જ ખની જાય. કર્મરૂપી મહાસાગરનાં મોજાં તેના માથા ઉપર ઊછળી રહ્યાં છે, અને પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા પાપરૂપી ચીકણા કાદવના અગાધ ખાડમાં નીચે ને નીચે ઊતરતા એક પથ્થર જેવી તેની સ્થિતિ થઈ રહી છે.

પાર્વતીએ પૂછ્યું: તેની શેખીથી વિરુદ્ધ વર્તનારી તે તપશ્ચર્યા કેવી હતી, કે જેના વિચારથી જ તમને આ પ્રમાણે હસવું આવ્યું? મહાદેવે કહ્યું: એ કથા ઘણી લાંબી છે; હું હમણાં જ શરૂ કરું, તોપણ આ ગતિએ ચાલતાં આપણે કૈલાસ પહોં-

ચીએ ત્યાર પછી ઘણી વારે પૂરી થાય. પણ મહેને લાગે છે કે મહારે તને આખી વાત કહેવી જ જોઈએ; તેથી હું આપણી ગતિને એવી અનુકૂળ કરીશ કે આપણે કૈલાસ પહોંચીએ અને વાર્તા પૂરી થાય. વળી, ઉતાવળે ચાલવું એ પણ ઠીક નથી. મહારા ચન્દ્રનું તેજ નિહાળવું મહેને ગમે છે. તે તારા પિતાની પ્રચંડ ખીણોની અન્ધારી કરાડોમાં ચોરની પેઠે છાનુંમાનું ભરાઈ જાય છે, અને સૂર્યાસ્ત વખતે તેની બાબુઓમાં પથરાઈ રહેલી રંગ-બેરંગી સાદડી ખસેડી નાંખી તેને બદલે મૃત્યુના શીતળ વાતાવરણ એવી પોતાની ઠંડી મલાન પ્રીકાશ તેમના ઉપર પાથરે છે.

હે હિમસુતા, સાંભળ ત્યારે. ઘણા કાળ પૂર્વે તેના એક પૂર્વજન્મમાં આ શેખીખેર એક બ્રાહ્મણ હતો. તેનું નામ તૃપોદધિ હતું, અને તે વંશપરંપરાથી રુરુ નામના એક રાજાનો પ્રધાન હતો. અને વાત એમ હતી, કે આ રુરુ રાજા ન્હાનપણમાં અતિશય લાડને લીધે બગડ્યો હતો. પોતે જુવાનીમાં હતો ત્યારે તેની રાણી તેને બદચાલની માલૂમ પડી. તેથી તેને સ્ત્રીમાત્ર ઉપર તીવ્ર વિષ્ણુર ઉપન્યો. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે એ વિષ્ણુર પ્રેમના રૂપમાં પલટાઈ ગયો. એક સ્ત્રીના દોષને લીધે આખી સ્ત્રી જાતિ ઉપર વેર લેવા ઇચ્છતો હોય, તેમ તેણે મત્ત મધુકરની પેઠે કામાન્ધ યઈને ફૂલે ફૂલે ભટકવા માંડ્યું; પોતાનું મન ચોટે તે દરેક સ્ત્રીને પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યો, અને જેવી તે પોતાની યઈ કે તરત જ તેને લાત મારી હાંકી કહાડતો. તે

રાજા હતો એટલા માટે જ નહિ, પણ અતીવ કાન્તિ-
માન પુરુષ હતો તેથી વિશેષ કરીને, તેના રાજ્યની
ઘણીખરી સ્ત્રીઓ તેના ઉપર મોહિત થયા વગર
રહી નહિ. આ પ્રમાણે તેણે એક ભયંકર રાજની
પેઠે પોતાના રાજ્યની સ્ત્રીઓને ધીમે ધીમે ખરાબ
કરી. પોતાની પત્નીની કુચાલને લીધે તે રાજા એક
સારો માણસ મટીને દુષ્ટ થઈ ગયો. રાજ્યના સર્વ
પતિઓ અને પિતાઓને તેનો ભય રહેતો હતો; તેના
પ્રધાન તૃપોદધિને સવિશેષ ભય રહેતો હતો. કારણ કે
તૃપોદધિ થોડા જ સમય ઉપર વત્સતરી^૧ નામે એક
પોતાથી ઘણી ન્હાની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીનું
નામ સાર્થક હતું, કેમકે યૌવન અને લાવણ્યમાં
તે બીજાના ચન્દ્રની શિંગડીઓ જેવી હતી. બીજાનો
ચન્દ્ર અને પૂનમનો ચન્દ્ર-એ બે અવલોક્ય સ્થિતિઓ
વચ્ચે જેમ ચન્દ્રમા મ્હાલે છે, તેમ તે સ્ત્રી મુગ્ધા-
વસ્થામાં મ્હાલતી હતી. છતાં, ચન્દ્રથી વિરુદ્ધ

વર્તીને, તે પોતાના પતિ સિવાય કોઈને દૃશ્ય હતી નહિ. તેના અફસુત લાવણ્યને લીધે તેમજ પોતાના પાકટ વયને લીધે, તૃષોદધિની સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યામાં ઘણો વધારો થયો હતો. દુનિયાના બધા જ પુરુષો-થી, અને પોતાના રાજાથી સવિશેષ, તે ખેંચીતો; પત્ની રખે રાજાની નજરે ચડે એવી ધાર્તીમાં ને ધાર્તીમાં તે નિરન્તર રહેતો. એક અણુમોલ મોતીની પેઠે પત્નીને ખીજા કોઈની આંખે ચડવા દેતો નહિ. તેની પાછળ ઘેલો ઘેલો થઈ જતો હતો; છતાં ના-છૂટકે ઘણી વાર એકલી મૂકી તેને જવું પડતું. કેમકે કામાન્ધ અવસ્થામાં પૂરપાટ દોડતા રાજાએ સર્વ રાજકાર્ય છોડી દઈ પ્રધાનને શિર નાંખ્યું હતું, અને કામનો બોલે ઘણો વધી જવાથી પત્નીને માટે થોડો થોડો સમય જ તૃષોદધિને મળતો. છતાં, પોતે તેની પાસે ના હોય ત્યારે ઈર્ષ્યા ને ભયથી તેને અત્યન્ત દુઃખ થતું. તેવી દશામાં, પત્નીની અનેક છળીઓ તે કલ્પતો, પોતાની ગેરહાજરીમાં તેની

આસપાસ વીંટળાએલા અનેક બાર ભેતો, અને વળી તે પ્રત્યેક બાર રુરુ રાજા જ હોય તેમ માની લેતો; બાણે કંસારાતિની? પેઠે રુરુ રાજા મરણમાં આવે તેટલાં સ્વરૂપ ધારણ કરી શકતો ન હોય ! વત્સ-તરી, વસ્તુતઃ, અશ્રુખિન્દુ કરતાં પણ વધારે પવિત્ર હતી; તોપણ તેના પતિના મનમાં અનેક શંકાઓ રહેતી. આ શંકાઓ તેના વિદ્વજ આત્માના કર્ણમાં મધમાખીઓની પેઠે ગણુગણાટ કર્યા કરતી, અને તે લોભી ને આશ્રહી માખીઓના ઝપાટામાંથી પોતાના મધુરસપૂર્ણ નીલ કમળને માળીની પેઠે બચાવવાના પ્રયત્નમાં ને પ્રયત્નમાં તે લગભગ ગાંઠા જેવો થઈ ગયો. બને તેટલા નિર્ભય સ્થાનમાં તેને રાખવાના હેતુથી એક કિલ્લો જેવા મકાનમાં ઊંચા કોટથી સુરક્ષિત બાગમાં તેને પૂરી રાખતો, અને બ્યારે બ્યારે તે તેને મળવા જતો ત્યારે ત્યારે તેનું હૃદય ચિન્તાથી કંપતું, કે રમે તેની હંમેશની

ભીતિ ખરી ઠરે. અને ખરેખર એમ જ થયું. એક દિવસ રોજના નિયમ કરતાં ઘણો બહેલો કામ પરથી પરવારીને તે ઘેર આવ્યો, અને, તેની શંકાઓ સાચી ઠેરવવાનું દૈવે નિર્ધાર્યું હોય તેમ, પોતાની પત્ની વિનોદને માટે હંમેશા ફરતી હતી તે બાગમાં પેઠો, અને જુએ છે તો તેને રાબતના જુજ-યુગલમાં જ હીઠી.

આવું જોઈને, એક ક્ષણભર તે જોડા સહામે ટકટક જોતો શાંત ઉભો રહ્યો. તેની આંખોમાં એકા-એક અત્યન્ત આશ્ચર્ય, પછી અત્યન્ત દુઃખ, પછી અત્યન્ત ક્રોધ, ને છેવટે અત્યન્ત શીતળતા વ્યાપી રહી. પછી, ધીમે ધીમે મનમાં નીચે પ્રમાણે બેલતો બેલતો ત્યાંથી ચાલતો થયો: હે દુઃખી અરો, મહારે શામાટે આશ્ચર્યચક્રિત થવું, અથવા મહારી જાતને શામાટે ક્યાપાત્ર લેખવી, અથવા તમારા પર પણ શામાટે ક્રોધ કરવો? આમાં તમારો કાંઈ વાંક નથી; તમે તો તમારા લિંગસેદની અને તમારી મહિનતાની સ્વાભાવિક નઠોર વત્તિઓને અનસરો છો,

અને તમારા બંને પર ઉપકારોનો વરસાદ વરસાવનારને ઘોર કૃતઘ્નતાનો બદલો આપો છો. ખરો વાંક તો મ્હારો જ છે; કેમકે આ દગલખાજ અસાર સંસારમાં મ્હેં લેશ પણ વિશ્વાસ રાખ્યો. કામી અને કામિનીથી, સાપ અને વાઘથી, અને ક્રસાવનાર ને ક્રસાનારથી આ સંસાર ઊલરાઈ જાય છે; માટે આ જ ક્ષણથી હું તેનાથી વિમુખ થાઉં છું, અને કામ ને મોહથી અન્ધ થયો ન હોત તો ક્યારેનાંજે વિમુખ થઈ ગયો હોત. તે જે બોલ્યો, તે જ પાળ્યો. ત્યાંથી જ, તે જ ક્ષણે, એકદમ ચાલી નીકળ્યો, ને ત્યાં ફરી પાછો આવ્યો નહિ. પત્ની, ગૃહ, સજ્જાજ-સર્વને તૃણવત લેખી, સાપ કાંચળી ઊતારી નાંખે તેમ સર્વને તણ દઈ, તે સાધુ થઈ ગયો, અને વગર વિલંબે વિન્ધ્યાચળના જંગલ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

જતાં જતાં તે અતીવ દુઃખી પ્રાણી આંખમાં આંસુ લાવી, ગુસ્સે થઈ, મનમાં કહેવા લાગ્યો.

અરે ! જ્યાં પાપીઓ પોસાય, સફ્તુષ્ણીઓનું સત્યા-
નાશ વળે, અને અનુરાગ સેવા ને ભક્તિના બહલા-
માં નીચ કૃતમતા ને કડવી નિરાશા મળે-એવા
આ સંસારને ઉત્પન્ન કરવામાં કેતાનો શો હેતુ
હશે ? ખરેખર, તેણે એક ગંભીર ભૂલ જ કરી છે.
પણ દુનિયાના નિયામક દેવતાઓ આ સ્થિતિ કેમ
ચાલુ રહેવા દે છે ? અને પોતાના દુઃખનું કારણ
પોતે ન હોય ને દુનિયાની સ્થિતિ હોય, તેમ એકા-
એક તેના આત્મામાં તીવ્ર ક્રોધનો આવેશ ચડી
આવ્યો. અત્યંત દુઃખી દશામાં તે બોલી ઊઠ્યોઃ
અરે ! ત્રિશ્વભિન્નને જ્યારે આ દુનિયા બેધએ તેવી
ન લાગી, ત્યારે તેણે એક નવી જ દુનિયા નહોતી
બનાવી ? અને નવી દુનિયા ઊપજાવવાની ને એવા
ખીબ અમત્કારો કરવાની શક્તિ તેનામાં શાથી આવી
હતી ? તપ અને યોગથી જ. સંપૂર્ણ યોગ આગળ
કશું અશક્ય નથી એમ તેણે પોતાના જ હૃદયનાથી
સિદ્ધ નથી કર્યું ? અને એ જ ઉપાયોથી, પૂર્ણ

અને અડગ નિશ્ચયથી, તેણે કર્યું તે શું બીજા ન કરી શકે ? હવે હું પણ તેની હરિકાઈ કરીશ ને તેનાથી ચડી જઈશ; અદ્ભુત તપશ્ચર્યાના બળે કરી દેવ સરખાને પણ વશ કરીશ, મ્હાડું કહ્યું કરવાની તેમને ફરજ પાડીશ, અને તેમની મરજી હશે કે નહિ હોય તોપણ આ દુનિયાની સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી સ્થિતિ ફેરવાવીશ. અરે ! મ્હારે નિશ્ચય દૃઢ છે, વજ્રસમ છે, અને ફેરે નહિ તેવો છે. આ જ ક્ષણે હું તપ આરંભું છું, અને મ્હારે માટે એક મ્હોટો પુણ્યનો ગંજ બિલો કરીશ, જેના બળે કરીને સ્વર્ગના દેવતાઓનું એકત્રિત બળ છિન્નભિન્ન થઈ નામ-શેષ થઈ જશે.

નિરાશાની કડવી વેદનામાં તેણે આવો આગ્રહ ધારણ કર્યો. જેમ જંગલમાં વરસાદના ઝપટાથી ભરાએલા ખાખોચિયાની કાચ જેવી આરસીમાં પ્રતિબિંબિત થએલા અનન્ત પોલા આકાશને ભેઈ, કોઈને તે ખાખોચિયું છાછડું નહિ પણ અત્યન્ત

અગાધ લાગે; તેમ તેને પત્નીની કુચલથી પડેલા
 ઘાને લીધે દુનિયા પર ચડેલો ગુસ્સો સંપૂર્ણ સ્થાનથી
 ઊપજતા વૈરાગ્ય સમાન લાગ્યો. આ ગુસ્સાનો
 ભુસ્સાદાર ઊભરો જ કહી આપતો હતો, કે જે
 ઇન્દ્રિયાથીને તે ધિક્કારવાનો ડાળ કરતો હતો તે
 તેને ઘણા પ્રિય હતા. છતાં, તપસ્વિપુંગવ વિશ્વા-
 મિત્રને પગલે ચાલી તેણે પોતાની શક્તિ ઉપરાંતના
 કાર્ય સાથે ઊતાવળે બાથ ભીડી. તેને સમજાયું નહોતી
 કે જેમનો આત્મા વિશુદ્ધ છે, અહંકારના ગન્ધથી
 વિનિર્મુક્ત છે, અને સંપૂર્ણ આત્મસંયમના પારદર્શક
 જગથી પરિપૂર્ણ રૂપ સમાન છે, તેઓ જ સાચા
 વૈરાગ્યનો અસદ્ય ભાર ઊઠાવવા સમર્થ હોય છે.
 છતાં, તેવી દશામાં પણ, તેણે આરંભકાળના સૂરત્વના
 ભ્રમમાં ને ભ્રમમાં પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું, ને
 પહેલેથી જ વિજયની ખાતરી સખી. પોતાની
 ધારણાઓ ઊંધી વાળે, પોતાને ખરાબ ખરાબ કરી
 દે, અને વિજયને કિનારે આવેલું વહાણ દુબાડી

દે એવો પોતાના આત્માનો ગુણ તેને સમજાયો નહિ. જંગલના ફરતમ ભાગેમાં પેસીને, ઘણા કાળથી રમરણુપદ્ધમાંથી ખસી ગયેલા એક નિર્જન નગરને પાદરે એકાન્ત રમશાનભૂમિ તેણે શોધી કહાડી. તેમાં તે પેઠો, એક યોગ્ય સ્થાન પસંદ કર્યું, અને ત્યાં વૃક્ષની પેઠે અચર સ્થિતિમાં નિવાસ કર્યો. તે ગ્લાનિકારક રમશાનમાં નિવાસ કરતાં માંસાહારી જંગલી પશુઓ અને નિશ્ચયર રાક્ષસો ને વેતાળોનાં ટોળાંએ અગ્નિ ને કાળની સાહ્યથી નિર્માસ કીધેલી બિધાડી ખાલી ખોપરીઓ બગતી રહેના અવશેષમાંથી એકઠી કરીને મહારા^૧ જેવી તેમની એક માળા બનાવી જપ જપવા બેઠો. તે પ્રમાણે ચતદહાડે જપ જપતો, સાપની પેઠે પવનનું લક્ષણ કરતો, અડગ નિશ્ચયને બળે તે બેઠો રહ્યો. એમ કરતાં કરતાં સો વરસ વહી ગયાં.

આખરે તેના ખંતથી પ્રસન્ન થઈ, એક દિગં-

બર સાધુનો વેશ લઈ, હું એક દહાડો તેના સંમુખ
 પ્રગટ થયો અને બોલ્યો : માગ, માગ, માગે તે
 આપું. એટલે તે અડગ તૃષોદધિએ જવાબ દીધો :
 હે શંકર, મ્હારે કાંઈ જ નોંધતું નથી, ફક્ત મ્હને
 મ્હારો જપ જપવા દો. જો મ્હારે વરદાન માગવું
 જ નોંધએ એમ હોય તો હું મ્હારી મેળે આ
 જપ જપવો મૂકી દઉં ત્યાંસુધીનો સમય મ્હને
 વરદાન રૂપે આપો. ઉદ્યોગથી પૂર્વવત જપતો તેને
 મૂકીને હું તો આજ્યો ગયો. તેનું ભાવી મ્હને જણાવું
 હતું. જે ફળ કાળે કરી પરિપક્વ થવાનું હતું, તેનું
 બીજ તે વગર જાણ્યે પોતાની સાથે લેતો જતો
 હતો. પોતાના ગળ ઉપરાંતનું કામ એવ્ય વિચાર
 કર્યા વગર જેઓ માથે લે છે, તે સર્વને જે શિક્ષા
 થાય છે, તે એને માટે પણ નિર્મોણ થએલી હતી.
 મ્હેં તેને વર માગવાનું કહ્યું તે પ્રસંગ તેણે બોલ્યો,
 તે તક તેણે ગુમાવી. કારણ કે, જો તેને આત્મજ્ઞાન
 હોત તો ભૂતકાળ ભૂતી નાંખીને તે તેને બચાવત.

હે હૈમવતી,^૧ આગળની વાત પરથી તને જણાશે,
કે ભૂતકાળના સ્મરણે તેનો વિનાશ કર્યો.

દર્મિયાન, ખીબા કશાની હરકાર ક્યાં વિના
તે તો અવિરત જપ જપ્યે જ ગયો; એટલે સુધી
કે, આખરે, પેલી ટેકરીને અન્ધકાર ગળી ન જાય
એવી ઇચ્છાથી આયમતો સૂર્ય તેના શિખરને રાગના
રંગથી રંગતો જાય છે, તે ટેકરી જેટલો મોટો
તેનો એકઠો થએલો પુણ્યપુંજ બન્યો.

પછી એક દિવસ એવું બન્યું કે ભૂલોકમાં ફરી આવીને માતલિ ઇન્દ્રભવને આવી પહોંચ્યો. અને આવતાં વાર જ બોલી ઊઠ્યો: હે પાક-શાસન^૧, હે અન્ય દેવતાઓ, તમે બધા શું કરો છો ? તમે ઊંઘો છો ? કે તમારા આધિપત્ય વિષેની, અથવા વિન્ધની સ્થિતિ વિષેની, સર્વ ચિન્તા-ને તમે ખરેખર રજા આપી છે ? નીચે ભૂલોકમાં વિન્ધ્ય પર્વતના જંગલમાં એકાન્ત શ્મશાનભૂમિમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બેઠો છે. તેણે સોંકડો વર્ષ થયાં અવિરત જપથી પુણ્યનો એવડો મોટો પુંજ એકઠો કર્યો છે, કે કદાચ ત્રણે લોકનો તે નાશ કરી શકશે. જો તમે તેને એકદમ અટકાવીને તેનો પુણ્યરાશિ ઓછો કરશો નહિ, તો તેથી વિન્ધની સમતા ડગ-ભગશે, સર્વ લોકની સ્થિતિ ઊંધી વળી જશે, ને

૧. પાક નામના રાક્ષસને મારનાર, ઇન્દ્ર.

તમે તમારી ગાદી ઉપરથી નીચે ગભડી પડ્યો, એમાં જરા સંદેહ નથી.

એ સાંભળીને ઇન્દ્ર બોલ્યો: ગભરાયો મા. હું પોતે જ બાઉ છું, અને તેનું કાર્ય પડતું મૂકવાને તેને લલચાવું છું. પેલા બ્રાહ્મણને નિહાળી તેની તપાસ કરી તેનો ઉપાય શોધવાને માટે ઇન્દ્ર પોતે પૃથ્વી ઉપર જિતયો. થોડી વાર તેના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોઈ, તેની અદ્ભુત હાથી આશ્ચર્ય પામી, તેને લલચાવવાનું કામ તેણે આરંભ્યું; જુદી જુદી જાતની લાલચો બતાવી પોતાનું કામ પડતું મૂકવા તેને સમજાવવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો. સુવર્ણના ઢગલા, રત્નોના સાગર, અખંડિત જોખન, અને ઘણી જાતનાં બહુઈ બળ તેણે તેને આપવા માંડ્યાં; અને આખરે, તે હઠીલા તૃષોદધિના વ્રતનો ભંગ કરે એવું કંઈક શોધી કહાડવાને ઇન્દ્રે ખૂબ મગજમારી કરી; પણ બ્યર્થ. કુતરાના ભસવા તરફ હાથી? જેમ લક્ષ દેતો

નથી, તેમ તૃપોદધિએ ઇન્દ્ર ઉપર તેમજ તેનાં દ્યન ઉપર લક્ષ દીધું નહિ. ઇન્દ્ર બોલતો હતો તે બધા જ વખત, જાણે ત્યાં કોઈ ઇન્દ્ર છે જ નહિ, તેમ તે તો જપ જપ્યે જ ગયો.

સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા જોઈ, થોડી વાર પછી, તે હારેલો અહર્યાકામુક^૧ સ્વર્ગે સીધાંચો. દેવતાઓને બોલાવી બધી હકીકત કહી, અને તેમની સલાહ પૂછી. દેવો વિચાર કરવા લાગ્યાઃ જબરદસ્ત યોગીઓનાં તપ આપણી મેનકા, તિલોત્તમા, વગેરે-એ નથી ભાંજ્યાં? તેમનું પુણ્ય બરફના ચોસલાની પેઠે કામાગ્નિમાં નથી ઓગળી ગયું? તેમનો આત્મસંયમ દાવાનળમાં તૃણની પેઠે નથી અદૃશ્ય થઈ ગયો? વળી, પોતાની આસપાસ પ્રદક્ષિણ કરતી તિલોત્તમાનું લાવણ્ય, માયું ફેરવવાનો ચિલંબ કયાં વગર, નિહાળવાની અસહ્ય તૃષ્ણા શમાવવાને ઈક્ષ્ણા સરખાએ પણ ચાર મુખ ધારણ કરી 'ચતુ-

૧. ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહર્યાકા પર મોહ પામનાર, ઇન્દ્ર.

મુખ' એવું ઉપનામ નહોતું મેળવ્યું? માટે, આ પ્રસંગે પણ સીબતિની તૃણમણિ જેવી અનિવાર્ય આકર્ષકતા પોતાની શક્તિ દાખવશે, અને જે દૃઢ આગ્રહથી જપમાં જ નિમગ્ન રહે છે તેને, જોતાં પાંત, સૂતરના તારની માફક નષ્ટ કરી, આ તૃણ જેવા પ્રાદાણને ગમે તેમ ડગમગાવશે એ નિઃસંદેહ છે. આમ વિચાર કરી અન્યોન્યની સંમતિથી આખરે તેમણે નિશ્ચય કર્યો, કે એક અપ્સરા મોકલી તેને ફસાવવો.

તે ઉપરથી, તેમણે ઇન્દ્રની સ્વર્ગીય સભામાં નાયનારી મંડળીને પોતાની સંમુખ હારખંધ ઊભી રખાવી. ગોળ હાથ ને નાભુક ધુંટીને લીધે અતિશય અજેય થઈ પડે એવી એક અપ્સરાને તેમાંથી પસંદ કરી, અને પેલા પ્રાદાણને જપ કરતો સત્વર અટકાવવાને યોગ્ય સૂચનાઓ આપી તેને નીચે ભૂલોકમાં મોકલી. પણ ત્યાં આવ્યા પછી તેને બહુ અચંબો લાગ્યો, કે પોતે ગમે તેમ કરે તો પણ પેલો પ્રાદાણ એક ક્ષણભર પણ તેના તરફ નજર સરખી

નાંખતો નથી. તેથી, થોડી વારમાં, તે ચીકણને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં પાછી ઊડી ગઈ. તેને બદલે દેવોએ ખીજીને મોકલી; તે પણ પહેલીની પેઠે અસમર્થ નીવડી, ને તરત જ પાછી સીધાવી. દેવોએ ફરી ફરીને યત્ન કર્યો, અને એક પછી એક ઇન્દ્રની આખી મંડળી ખાલી કરી. પેલા વજ્રહૃદયના વૃદ્ધ તપસ્વી ઉપર દિવ્ય સીરૂપી પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ ધાર્યા કરતાં ઉલટું જ પરિણામ આવ્યું. કારણ કે તેણે પોતાના જપમાં એક પળનો પણ વિચ્છેદ થવા દીધો નહિ, તેથી પ્રલોભનથી પુણ્યપુજ ચોછો કરવાના દેવોના પ્રયત્નોથી ઉલટો તેમાં જિમેશે થયો, અને તે પુણ્યનો પર્વત પહેલાં કરતાં વધારે દુર્ભેદ બન્યો.

અંતે, નિરાશ થઈ ઇન્દ્ર જિંચે સ્વરે બોલ્યો: આ દુરાચરના અવતાર રૂપ તપસ્વીએ આપણને હરાવ્યા છે. એ ખડક ઉપર આ સૌન્દર્યના સાગરે વૃથા ઊછાળા માર્યાં. હવે, અનંગહરના^૧ ચરણકમળ

સિવાય જિગારનાર કોઈ નથી. આપણા આ સંકટમાં કામદેવની શક્તિ અક્ષય માલૂમ પડી છે, અને આપણને કોધાયમાન કરનાર આ જપીના અડિયલ જપ આગળ તે નિરુપાય બની ગઈ છે. શિવ એકલા જ કામદેવ કરતાં બળવાન છે; અને જો મહાદેવ પણ આ રોગનો ઉપાય શોધી શકે નહિ, તો તે અસાધ્ય માનવો. પછી, આ અલોભ્ય વૃદ્ધ યોગી આપણને ધારે તે કરી શકશે; સ્વર્ગને પગે પડાવશે; અને ત્રણે લોકને, ગમે તો, ઊંધાં ચતાં કરી નાંખશે.

પછી છન્દ્રને આગળ કરીને સર્વે દેવો મહારી પાસે આબ્યા, અને સંકટનું નિવેદન કરી ઉત્તરની રાહ જોતા ઉત્કંઠિત ઊભા. મહેં તત્કાળ ભવિષ્યમાં નજર નાંખી; અને તેની અન્ધારી આરસીમાં તે મહત્ત્વાકાંક્ષી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વિનાશ, તેમજ તે વિનાશનું ભાવી સાધન, એક દૃશ્ય પેઠે જોયાં. થોડી વાર પછી ધીમે રહીને મહેં કહ્યું: બધા બ્યાધિઓને એક જ ઓસડ લાગું પડતું નથી. સોજાતિની આકર્ષકતા સર્વ-

શક્તિમતી છે એ વાત ખરી; છતાં આ પ્રસંગે દિવ્ય અપ્સરાઓ ખરેખર અખળા છે, અને બિલકુલ લાચાર છે. કેમકે આ સર્વ અપ્સરાઓ ફક્ત નાચે છે, ગાય છે, લટકા કરે છે, ને કટાક્ષ નાંખે છે. તેઓ એમ ધારે છે, કે મેનકા, તિલોત્તમા, રંભા આદિની પેઠે માત્ર શરીર બતાવ્યું એટલે એક પાર; અને, શરીર ને તેના સૌન્દર્ય ઉપર, તેમજ તેની અસર ખરાબર થાય એવાં કેટલાંક ઉપરચોટિયાં નખરાં ને યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ઉપર જ આધાર રાખે છે; જેમકે, વસ્ત્ર બિડાડી દે એવો પવન, અથવા શરીરના અવયવો ઢાંકનાર વસ્ત્રને ભીંજવી ગાત્રોની સપાટી પર લપાઈ જાય તેમ તેને ચોંટાડી દઈ, બહુ બૂલે-ચૂકે, ઉલટાં તેમને બિઘાડાં પાડનાર પાણી, વગેરે, વગેરે. પણ મહુને લાગે છે તેમ આ તૃષોદધિ માત્ર વેશ્યાના જેવા ચાળાયસ્ત્રવાળા લાવણ્યના પ્રલોભનથી ફસાય તેવો મત્સ્ય નથી; એને માટે તો જુદા જ પ્રલોભનવાળો આંકડો જોઈશે. સમુદ્રને છેક તળીએ

એક અપરપક્ષ^૧ નામે દૈત્ય રહે છે, તેને સો કન્યાઓ છે; અને જો આ પ્રસંગે લાવણ્ય રૂપી શસ્ત્રની જ જરૂર હોત, તો તેમાંની કોઈ પણ કન્યાથી કામ સરત. કેમકે સમુદ્રના ફીણ જેવાં તેમનાં સર્વનાં શરીર છે, પરવાળાં જેવા તેમના ઝોઠ છે, પલ્લવ જેવી^૨ તેમની આંખો છે, શરીર કરતાં લાંબા તેમના કેશ છે, અને તરંગધ્વનિ જેવો તેમનો કંઠ છે. એક બેટના કિનારા ઉપર, થોડા જ વખત પહેલાં હું ત્યાં થઈને જતો હતો ત્યારે મહેં તેમને બધાંને સંગીત કરતાં સાંભળ્યાં; અને હું પણ તદ્દન મોહિત થઈ ગયો, તે સુરના બહુથી સ્તબ્ધ બની જઈ આકાશમાં અબાણુતાં અદ્ધર અટકી ગયો, અને તેમના સંગીત ખાતર મ્હારી મુસાફરીનું બાન બૂલી ગયો. પરંતુ લાવણ્યથી કાંઈક અધિકની જરૂર છે; માટે બીજી સર્વ કન્યાઓને પડવી મૂકી તમારે સાથી ન્હાનીનો આશ્રય લેવો. તેનું નામ કલ્પાનિધિ^૩ છે, અને તે નામ

૧. અંધારિયું. ૨. સ્થિરતંબીર. ૩. ચન્દ્ર; અને કપટ-નો બંડાર.

પાડનારે બરાબર પાડ્યું છે. કારણ કે ત્રણે લોકમાં તે હુઆમાં હુઆ અને અતિનિન્ધ સ્ત્રી છે. યુક્તિ-પ્રયુક્તિ, કપટ, અને કલાનો તે નિધિ છે; સ્વભાવે ઘણી સેતાન છે; અને જે+ સ્વસ્થાનમાં તે વસે છે તેના જેવા છળ ને સ્વચ્છંદથી ભરેલી છે. જો તે તમારી બહારે ધાય, તો તમારી ઉમેદ બર આવે એમાં જરા શંકા નથી. વળી, તમે તેને કહેશો કે આ પ્રસંગે સર્વ દિવ્ય કન્યાઓ અસમર્થ નીવડી છે, તો ઈર્ષ્યાથી તે તમને કદાચ મદદ કરશે. કેમકે તે બધી અપ્સરાઓની અદેખાઈ કરે છે; અને, જે કામમાં બીજાં બધાંની બુદ્ધિ ને સૌન્દર્ય હારી ગયાં તે કામ કરવા પોતે સમર્થ છે, એમ બતાવી આપવાની આ એક ઉત્તમ તક તેને મળી છે. પણ આ વિધન દૂર કરવાની શક્તિ કે ઇચ્છા તેનામાં ન હોય, તો પછી હું ખાફું છું કે ગજનન વિધનજ પણ બરેબર કાંઈ કરી શકશે નહિ. જોકે બીજી

શક્તિઓ કરતાં સાન્નિધ્યની શક્તિ બળવત્તર છે, તે પશ્ચ કોઈ વાર તેની સ્થાને ટક્કર ઝીલી ફોતેલ મેળવાય છે. પરંતુ સ્ત્રીજાતિની કળા કે આતુરી એ ઘણો વધારે ભયંકર શત્રુ છે, અને તેની સ્થાને દુનિયાના આરંભકાળથી અત્યાર સુધી કોઈ પુરુષે વિજય મેળવ્યો નથી. કારણ કે એ શત્રુને કોઈ વાતનો આંચકો હોતો નથી, પરંતુ પુરુષનું મન સીના લાલમાં ઘણીવાર ખંચાય છે. માટે જો કલાનિધિ તમને મદદ કરે અને અન્તે અશક્ત નીવડે, તો પછી થઈ ચૂકયું. આ પ્રાણાણના સરીખૂત પુણ્ય-પર્વતના ભાર તળે પરાજય રૂપી મહાસાગરને છેક તળીએ, પીઠ પર ટકાવી રાખનાર કૂર્મ વગરની પૃથ્વી પેઠે, તમારે બેસવું પડશે.

અહલ્યાપ્રિયને આગળ કરી, કલ્પાનિધિને
 શોધવા સમુદ્રને તળીએ બધા દેવો દોડી પહોંચ્યા.
 તે એટલા અધીર થઇ ગયા હતા કે મ્હારી પૂજા
 કરવાનું પણ ભૂલી ગયા. તેમણે કલ્પાનિધિના પિતાનો
 અવાસ શોધી કહાડ્યો. તે તો બહાર ગયો હતો, પણ
 તેની સા કન્યાઓમાં આમ તેમ ભટકતે ભટકતે
 તેઓ એકાએક કલ્પાનિધિ પાસે આવી પહોંચ્યા.
 તે એક જબરી માતીની છીપમાં પોતાના કેશશયન-
 માં વીંટળાઇને સ્વપ્નાવસ્થામાં પડેલી હતી. તેની
 છાતી સમુદ્રના ધ્વનિ સાથે ધીમે ધીમે ઝીછળતા.
 ચેતનમય, મ્હોટા, બેવડિયા માતી જેવી દેખાતી
 હતી. તેથી કરીને તે છીપનું પાસણ તેને સુયોગ્ય
 જ દીસતું હતું. તેનું અંગ ફેનિલ તરંગ જેવું હતું;
 તે ઉપર સમુદ્રને તળીએથી ગમે તેમ બિંચકી લીધેલાં
 રત્નો ખડક્યાં હતાં. તેના ઓઠ, લીલા પાણીની

અંદર ને બહાર તેના માથા ઉપર પથરાએલી શાખાઓ વાળા પરવાળાંના ઝાડની પડી ગએલી ન્હાની ન્હાની ડાંખળીઓ જેવા હતા, અને તેના વેલા જેવા વાળ પાણીને લીધે શાન્તિથી આમ તેમ ગૂલતા હતા. તેણે આંખો બિઘાડી તેમના તરફ જોયું, એટલે ઇન્દ્ર મનમાં બોલ્યોઃ મહેશ્વરે ખરું કહ્યું હતું; ઘણી સુંદર હોવા છતાં તેને જોઈને કમકમી ચડે છે. કેમકે તેની આંખો સમુદ્રની ગુફાઓ જેવી છે, ને તેમાંથી અજગરના જેવી બીજી આંખો આપણને જાણે કંડાગાર કરી દે છે; અને તેના પાતળા ઓઠ પરતું રિમત માણસના શબ્દના શાન્ત અને અમંગળ હારથ જેવું છે.

દેવો તેની પાસે આવતા હતા, ત્યારે તેણે બિંધતાં બિંધતાં આશ્ચર્યથી તેમના તરફ જોયું, અને ધીરે રહીને મનમાં બોલ્યોઃ દેવોને શી એટલી બધી ગરજ પડી હશે, કે બધા જ એકદમ અહીં આવ્યા છે ? આ દેવો છે એ તો નક્કી જ છે, કેમકે તેમની

આંખો મીંચાતી નથી. સ્વર્ગમાં કંઈક જરૂર નવું-
જનું થયું હશે, અને ભારે સંકટના માયો જ અહીં
આવતા હશે; નહિ તો માતલિને મોકલવાને બદલે
પોતે આવે નહિ. ધણા સુભાગ્યની વાત છે કે મહારા
પિતા ઘેર નથી. કારણ કે દેવો જોડે, અગર તો
કોઈની પણ જોડે, સોદો કરવામાં તે બહુ જ ભલા
છે, અને મળેલી તકનો કદી લાભ લેતા નથી.

પછી તે વિનયભેર ઊઠી, અને ઇન્દ્રે આખી
વાત કહી તે શાન્તિથી સાંભળ્યા ક્રીધી. તે કહી
રહેલ ત્યારે તેના સ્થામું થોડીવાર મરઘટમાં જોઈને
બેલી: સંકટો વર્ષોથી હું, મહારા પિતા, ને મહારી
બહેનો અહીં વસીએ છીએ, પણ આજ પહેલાં
એકે દેવે અમને દર્શન દીધાં નથી. દૈત્યોની કુંવરીને
અહો આજે કેટલું બધું માન ! પણ ત્યાં તમારી
અખસરઓ નકામી છે ત્યાં મહારા જેવીનું શું કામ
વારું ? વળી, મહને રમશાનભૂમિ ગમતી નથી; કેમકે
ત્યાં નાશ પામતાં દુર્ગન્ધવાળાં હાડકાં ને ખેપરીઓ

પુષ્કળ હોય છે, તેમજ માંસાહારી રાક્ષસો વેતાળો
 ને બૂતોનો વાસ હોય છે. પરંતુ તમે અહીં મિત્ર-
 ભાવે કે અતિથિરૂપે આવ્યા નથી; તમે તો તમારા
 પોતાના લાભ કાળે મહને શેકવાને બહેપારી તરીકે
 આવ્યા છો; એટલે આ આખી સોદાની વાત છે.
 તો પછી, મહારી સાદા બદલ મહને શું આપશો,
 અને હું પાર બિતડું તો શું ચોચ્ય ઇનામ આપશો?

એટલે મધવા^૧ બોલ્યો: તને શાહી જેવા
 કાળા ને સોનેરી હંતૂશળવાળા એક કરોડ હાથી
 આપીશ; અથવા તું કહે તો ઊગતા કે આથમતા
 સૂર્યના કિરણોનું બનાવેલું વસ્ત્ર આપીશ, અથવા
 મધ્યરાત્રિના ચન્દ્રમાંથી કહાડેલા કપૂરનાં ચકચકિત
 ફૂંડાં આપીશ, અથવા અનન્ત રત્નમાળાઓ આપીશ,
 અથવા તને જે ગમે તે આપીશ. ત્યારે કલાનિધિ
 બોલી: શાહી જેવા કાળા ને સોનેરી હંતૂશળવાળા
 એ હાથીઓનો છેક સમુદ્રને તળીએ શો ખપ વાડું?

રત્નો તો સાગરને તળીએ જ રહે છે અને મહારા
 પગ આગળ વેસાએલાં જ હોય છે. વસ્ત્ર તો-મહારા
 કેશ એ જ વસ્ત્ર છે. એટલે ઇન્દ્રે કહ્યું: તારી
 મરજીમાં આવે તે પસંદ કર, તે હું તને આપીશ.
 એટલે કલ્પાનિધિ જગ હસીને બોલો: બ્રહ્માના
 હંસની છાતી ઉપર જે રૂવાંટાં બિગે છે તેનો ભરેલો
 એક તકિયો, અથવા સરસ્વતીના મોરનાં પીંછાંનો
 એક ઠંડો પંખો માગું તો ? ઇન્દ્રે કહ્યું: એ બન્ને
 તને આપ્યાં; સોદો થયો. કલ્પાનિધિ બોલો: ના,
 બિતાવળા મા થાઓ. કોઈ દહાડે મહેં અમૃત ચાખ્યું
 નથી, અને તે ચાખવાની ઇચ્છા છે, તેથી અમૃત-
 થી છલોછલ ભરેલા બિલોરી કાચના એક કરોડ
 ધણ માગું તો ? ઇન્દ્રે કહ્યું: વાઈ, તે પણ તને
 આપ્યા; હવે સોદો થયો. કલ્પાનિધિ બોલો: ના, હજી
 કાંઈક બાકી હશે. સ્વર્ગના પારિજાત વૃક્ષની એક
 મંજરીની મૂને ઇચ્છા છે એમ કહું તો ? કેમકે
 હું જ્યારે તે રમણનમાં જાઉં, ત્યારે બળતાં મકાં-
 ની પૃષ્ઠી અને મહેની દુર્ગન્ધના બિતાર તરીકે

મહારી પાસે તે મંજરીની સુવાસ ન હોય, તો મહારાથી ત્યાં એક કણ પણ કેમ ટકાય ? ઇન્દ્રે કહ્યું: તે પણ મહારે કબૂલ છે; હવે તો સોદો થયો ને ? કલાનિધિ બોલી: ના, આવી અગત્યની બાબતમાં રાજચાટ મા કરો. મહને હમણાં જ વિચાર થયો કે આ બ્રાહ્મણ તો ધરત્રે ને વસ્યો હતો, અને લાંબી તપશ્ચર્યાને લીધે ખૂબ સૂગ ચડે એવો થઈ ગયો હતો. માટે હું તેને ઘરથી નિકાળી ચક્રું એટલા માટે, વિષ્ણુના કૌસ્તુભમણિની એક પાતળી ચીપનો બનાવેલો, અને, તેલને બદલે, અલકાપુરીમાં જાળીઓ પર લટકતા ચન્દ્રકાન્તોમાંથી નીચવી કહાડેલા શિવેન્દ્રના ઝરતા રસથી ભરેલો એક દીવો તારી પાસે માથું તો ? મહેશ્વરની પેઠે મહારી જલ્દમાં તેને મુગટ રૂપે ધરીને, પેલી લયાનક પ્રેત-ભૂમિમાં તમારા બ્રાહ્મણની તપાસ કરવાને મહને યોગ્ય સાધન મળે. ઇન્દ્રે કહ્યું: તે પણ તને હું અચૂક અપાવીશ; કેમ, હવે તો સોદો થયો ને ?

પછી કલાનિધિએ તે તલપી રહેલાં દેવ તરફ
એક છગભરું કટાક્ષ નાંખ્યું; અને એકાએક હસંચા
લાગી, ને મ્હોટેથી બોલી ઊઠી: અહા ! અહત્યા-
પ્રિય, તને મ્હારી ખરેખરી ગરજ પડી જણાય છે;
નહિ તો, મ્હને લલચાવી કામ કાઢવી લેવા માટે
તું દેવોની આવશ્યક ઉપાધિઓ પડાવી લેવા તૈયાર
ચાય નહિ. પણ હવે તું જાણ, કે તારું સંકટ
કેટલું મ્હોટું છે તેનું માપ કહાડવા ખાતર હું
માત્ર તારી ગમ્મત કરતી હતી; જે જે વસ્તુઓ
મ્હેં ગણાવી તેમાંની કોઈ પણ, અથવા ખીજું
કાંઈએ, મ્હારે જોઈતું નથી. લાંચથી નહિ, પણ
મહોરખાની ને સ્વેચ્છાથી જ હું તને મદદ કરું.
કાંઈ પણ ઇનામ ખાતર નહિ, પરંતુ દિવ્ય અખસરા-
ઓ તૃણ કરતાં પણ નકામી નીવડી છે તેવે પ્રસંગે
હું કામ આવી શકું છું એમ બતાવવાની ખાતર,
કેવળ મ્હારી ઇચ્છાથી જ આ ઘરડા દેવીલા જપી સામે
મ્હારી ચાતુરી ચલાવવા હું કદાચ જઈ. પણ તે પહેલાં

મ્હારે થોડી વિશેષ માહીતીની જરૂર છે; તે વગર મ્હારાથી પણ કંઈ બની શકશે કે નહિ, તે હું તને કહી પણ શકું નહિ. માટે આ બ્રાહ્મણના છેક જન્મથી માંડી કંઈ પણ બૂલચૂક સિવાય એની આખી કથા મ્હને કહી જા. તેથી જે શત્રુ સાથે બાથ બીડી તેનો પરાજય કરવાનું તું મ્હને કહે છે, તેની શક્તિ-અશક્તિ મારા ધ્યાનમાં પહેલેથી જ આવે.

છેક આદિથી માંડી જાણવાજ્ઞેગ બધી હકીકત, તેના પૂછ્યા પ્રમાણે, ઇન્દ્ર તેને કહી ગયો. તે કહી રહ્યો ત્યારે થોડી વાર કુલાનિધિ ધ્યાનમગ્ન રહી. પછી એકદમ હસીને બોલી: હે મધવા, ભવ-રહિત સુંદર દેહ જેવી તારી અપ્સરાઓ ખરેખર કેવળ એવકૂફ છે. તેમની પાસે આવાં સારાં શસ્ત્રો હોવા છતાં, આ બ્રાહ્મણ પર તેઓ કાંઈ પણ અસર ના કરી શકે એ બને ખરું? મ્હારે તારી મદદની જરૂર પડશે, માટે ચાલ આપણે બન્ને હવે સાથે

જઈએ, અને ગબ્બાનનની કૃપાથી આ જાપીને તેના પુણ્યપર્વત સમેત ગબડાવી દઈએ. હું ધાડું છું કે તેનું મન તપથી બ્યગ્ર કરતાં થોડી જ-બહુ જ થોડી-મુરકેલી પડશે; કેમકે આગળ ઉપર સાબિત થશે તે પ્રમાણે તેને ગબડાવી દેનાર હું નહિ થાઉં, પણ મહારી મદદથી તે પોતાની મેળે જ ગબડી પડશે. અને હું પાર બિતરીશ ત્યારે તારી પાસે બિલકુલ બદલો માગીશ નહિ; પણ સ્વર્ગની સર્વ અપ્સરાઓ એકઠી મળી મહારી આસપાસ યથા-વિધિ પ્રદક્ષિણા કરી મહારી પૂજા કરે, એમ તારે કરવું પડશે.

એટલે ઇન્દ્ર મનમાં બોલ્યોઃ ચન્દ્રશેખરે ખરે-ખરું કહ્યું હતું, કે ઈધ્માંથી જ તે આપણું કામ કરશે. અને અત્યાનંદમાં આવી જઈ તે બૂમ પાડી બોલ્યોઃ હે અપરપત્નકન્યા, આ તપસ્વીને તું લોભાવી શકે, તો મહાડું વચન છે કે મહારી સર્વ અપ્સરાઓને સાથે લઈ હું પોતે તારી આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરીશ !

જીવનું અન્ધન

विषयिणः कस्यापदोस्तं गताः ।

विषयी पुरुषने भाथे विपत्तिओ बांटेली न छे.

હવે તે દર્મિયાન, પેલા રમશાનમાં તૃષોદધિ
 ધ્યાનઅસ્ત બેઠો રહ્યો હતો. અને જેમ ટીપે ટીપે
 સરોવર ભરાય, તેમ અનન્ત જપથી તેના પુણ્ય-
 પર્વતમાં કાંકરે કાંકરે એવો તો ઊમેરો થતો ગયો,
 કે પોતાનું સર્વોપરીપણું આલ્યું એમ ધારી મેરુ
 પણુ ધૂજવા લાગ્યો. અવિરત ભક્તિમાં લીન થઈને
 જપમાળાની ખોપરીઓ એક પછી એક તે ફેરવ્યે
 જતો હતો; તેથી એક ખીજત જોડે અથડાઈને તેમાંની
 કેટલીક વખતોવખત ઘસાઈ જઈ ભાંગી જતી. એટલે,
 માળાને દુરસ્ત કરવામાં નાછૂટકે થોડો વખત જતો
 તે બાદ કરતાં તૃષોદધિ પોતાના જપમાં અવિચ્છિન્ન
 મચ્યો રહ્યો હતો. આખરે, તેની આસપાસ હાકાં-
 નો એવડો મોટો ગંજ વાગ્યો, કે તે તેના પુણ્ય-
 પુંજનું રૂપાન્તર હોય તેમ દેખાતો. કોઈવાર તેની
 નજર તે ઉપર પડતી ત્યારે તે મનમાં બોલતો:

હવે મહારા તપનો અન્ત પાસે હોય એમ લાગે છે, મંડાળ પૂરું થતું જણાય છે, અને સ્વર્ગના ગઢ પર ચડવાનો આરંભ કરવા જેટલો પુણ્યરાશિ થોડી જ વારમાં ભેગો થઈ જશે. દેવોની ચળવળ પરથી અનુમાન કરૂં, તો આખરે તેમને મહારી તપશ્ચર્યાથી સકારણુ ભય લાગવા માંડ્યો છે. કેમકે ઇન્દ્ર પોતે અહીં આવી ગયો, અને દરેક જાતની લાલચ બતાવી મહારા કાર્યમાંથી મૂકને બચા કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી ગયો. એટલું જ નહિ, પણ પાછળથી દિવ્ય અપ્સરાઓ, આકાશમાંથી પડતી તારાની હારની પેઠે, આ ભયાનક પાર્થિવ રમણનામાં મૂકને તેમની મોહની લગાડવાને એકે એકે આવી ગઈ-તે પણ મહેં ભેયું છે. પરંતુ ભલેને બધી એક સામટી આવે; મહારો નિશ્ચય તેમને અડગ જણાશે, અને જે પુણ્યની કૃતિ કરવા તે મથે છે તેમાં અનિચ્છાએ બિમેરો જ કરતી જશે. અરે, મહારો પ્રેમ આગ્રહ એક ખડકે રૂપ છે,

જેના ઉપર સ્ત્રીજાતિનાં સપાસલાં રૂપી સાગર વૃથા
જ ઊછળા મારશે.

તે આમ બોલતો હતો તેવામાં માળાની એક
ખોપરી બીજી સાથે સજ્જત અથડાઈ, ને લાંગી
ગઈ; ને દોરીમાંથી છૂટી પડી જતાં તેના હાથમાંથી
દૂર ગબડી ગઈ. તેથી તેને બદલે બીજી શોધ-
વાને તેણે ડોકું ઊંચું કર્યું ને આસપાસ નજર
ફેરવી. તેમ કરતાં તે ચમક્યો ને મનમાં બોલી
ઊઠ્યો: અરે! મહેં પહેલેથી જ ધાર્યું હતું, તેમ
સીરૂપી હતું બીજી એક બળ પાથરેલી જણાય છે.
વિષથી સુંદરતાની લાલચમાં મૂકેને સપડાવી, તેની
બહેનો કરતાં વધારે વિજયી નીવડી, ઊંઘ આત્મ-
નિશ્ચિત ચીલામાંથી મહારા આગ્રહ રૂપી પેડાને બહાર
ગબડાવી દેવાની તે આશા રાખે છે. પણ હું તેની
તરફ જોવાનો એ નથી. તે થોડી વારમાં તેની
આગલી સર્વ સખીઓની પેઠે મહારૂં ચિત્ત આકર્ષવાને
ને મહારા ધ્યાનમાં ખલેલ કરવાને ફાગડ ફાંફાં

મારી કંઠાળી જઈ, ચીકાઈને તેની મેળે જ તેના
સ્વામી પાસે પાછી જશે. એ મુજબ, મણુકા ઉપર
ખૂબ નીચો નમી, માથું જમીન તરફ નમાવી,
આંખો હાથમાંની લાંગલી ખોપરી પર ઠેરવી, તે
જાય ત્યાર પછી જપમાળ સમી કરીશ એમ ધારી
તે જપ જપ્યે જ ગયો.

પણ દર્મિયાન, કલાનિધિ-કારણ કે તે એ જ
હતી-શ્મશાનમાં આવી, ખેળ કરી તુષોદધિને જપમાં
બેઠેલો ચોધી કહાડી, તેણે દીઠી હતી તે પ્રમાણે તેની
લગભગ આવી પહોંચી; અને તેની પાસે જ ઊભી ઊભી,
હૂમલો કેવી રીતે સચોટ થાય તે નક્કી કરવાના હેતુથી
એક ગઢ નિહાળતા સેનાપતિની પેઠે, તેને બારીકોથી
તપાસવા લાગી. પછી થોડી વારે ધીરેથી મનમાં
ખેલી: અરે, આ ઘરઘે હાડકાંના માળા જેવો
પ્રાણુ ખરેખર ઘણો દુઃખી છે. તેની આસપાસ ઊભો
થએલો અસ્થિનો ઢગ કોઈ ચમત્કારથી સંધાઈ જાય
અને તેમાં કોઈ ફરતો બિદેહ ભવ પ્રવેશ કરે, તેના

જ જેવો ખરેખર તે જપમાં બેઠો બેઠો દેખાય છે. તેને જોઈ છું ત્યારે મહેં માથે લીધેલું કામ મહને જરા એ પસંદ પડતું નથી. પણ હવે છોડી દઉં તો બધાં મહને હસશે, ને એમ ધારશે કે મહેં કબૂલેલું કામ મહારાથી થઈ શક્યું નહિ, ને પેલી મૂર્ખ અસસાએ પેઠે હું પણ અસમર્થ નીવડી. વળી, ઉત્તમ જનો આરંભેલા કાર્યને પેશ પહોંચાડ્યા વગર છોડી દેવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતા નથી. માટે હવે તો, આ વૃદ્ધ નિન્દા જોગી કે હું—એમાંથી કોણ હાર્યો કહે છે, અને મહોટી નદી ઓળંગવાને શરૂ કરેલો પૂલ સામે પાર પહોંચે નહિ તેમ પોતાનું કાર્ય અપૂર્ણ મૂકી દે છે, તે થોડી જ વારમાં જણાયે. વળી તેને નિહાળતી બિબી રહી, ને ફરીથી બોલી: જપમાં લીન દેખાય છે, છતાં તે હું અહીં આવી છું એ વાત ક્યારનોએ ખરેખર બણે છે. તેની મુખમુદ્રા કહી આપે છે કે મરણીએ થઈ મહારી સ્થામે થવાને તે સજ્જ થાય છે. તે ધારે છે, કે પેલી બધી બેવફૂર પરીઓની પેઠે લટકા કરી, મહાર

સુંદર શરીરની એને ઝાંખી કરાવી, અને એના મોં
 આગળ એવાં એવાં ખીજાં નખરાં કરી હું પણ એના
 ઉપર સીધો જ હૂમલો કરીશ. ખરે, પહેલેથી જ
 તે આત્મસંયમના બળને લીધે ખુશ થવા લાગ્યો
 છે, અને મ્હારી નામોશીલરી હારના વિચારે પોતાને
 વિજયવન્ત માનવા લાગ્યો છે. પણ પોતે ખરે-
 ખરી છક્કડ ખાધી એમ તેને પાછળથી જણાશે.
 કેમકે હું ભૂલતી ન હોઉં, તો મ્હં તેને માટે
 પાથરેલી બળમાં તે એકદમ પકડાશે, અને અણુ-
 ધારી દિશામાં એ બળ પાથરી છે તેથી તે તેને
 બળરૂપ પણ માનશે નહિ. એની જિજ્ઞાસા પણ એને
 વશ છે કે નહિ તે આપણે પ્રથમ જોઈશું. બધો વેશ
 તેની પૂંઠે ભજવીને હું તેની જિજ્ઞાસા તીવ્ર કરીશ,
 કેમકે એકું ફેરવ્યા વગર તેનાથી કશું જોવાશે
 પણ નહિ. અને હું ધારૂં છું કે ચોડી વારમાં તે
 જરૂર એકું ફેરવશે. તે ધારે છે તે રસ્તે નહિ, પણ
 જે માર્ગે તે પોતાને નિર્ભય સમજે છે, અને તેથી
 જે તેણે બિલકુલ અરક્ષિત રાખ્યો છે, તે માર્ગે

તેના પર હૂમલો લઈ જઈશું. કારણ કે તેના આત્મામાં પ્રવેશ પામવાને તે ઉત્તમ ને સૌથી સીધો રસ્તો છે. તે રસ્તો કયો ?—તેના કાન. આંખ પર તો પ્રત્યક્ષ વસ્તુથી જ હૂમલો કરી શકાય છે, પણ તેના કર્ણ-માર્ગમાં થઈને સાપની પેઠે હું તેના બૂતકાળમાં પેસી જઈશ ને તેનું હૃદય જ વીધી નાંખીશ.

પેલો બહેમી છતાં નિશ્ચિન્ત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પૂર્વા-
ભિમુખ બેઠો બેઠો, કોઈ લાવણ્યવતી મહિરાક્ષીના
અચિન્ત્યા દર્શનથી પોતાના પર લાલચરૂપી દુશ્મન-
નો હૂમલો થશે એમ પળે પળે રાહ ભેતો હતો.
પરંતુ ધીમે ધીમે કલાકોના કલાકો વીતી ગયા,
છતાં કંઈ જ તેની નજરે પડ્યું નહિ. દિવસ આથમવા
આવ્યો, ભાણુ તેના માથા ઉપર થઈને આગળ
આદ્યો ગયો, તેનો પડછાયો ધીમે રહીને પાછળથી
આગળ આવ્યો ને તેની આંખો આગળ લાંબો
ને લાંબો વધતો ગયો. ભાણુ બૂડ્યો કે ચન્દ્ર ઢોળાયો,
અને તે મસાણામાં સોનેરી ને રૂપેરી તેજ વચ્ચે
સાઆબ્ય માટે ચાન્ત ચુદ્ધ મચી રહ્યું. તેથી તેમના
બન્નેના શત્રુ સત્રિએ, બેની લડાઈમાં ત્રીજો ખાઈ
બચ તેમ, બંનેનો સંહાર કરી નાંખે એવું અન્ધ-
કરનું ધાડું આણ્યું. તે ચાન્ત સમીસાંઝે તેણે જન

માંડયા, 'પણ પોતાની છાતીના ધબકારા સિવાય કંઈ જ સંભળાયું' નહિ. થોડી વારે મનમાં વિચાર કર્યો: આ વન કેવળ શાન્ત છે; ને હવે, હું ધારતો હતો તેમ, મહેને ફસાવવાના સર્વ યત્નો ફોગટ બાણી તેની આગલી બધી બહેનોની પેઠે આ છેલ્લી મૂતારી પણ સિધાવી ગઈ છે.

અને તે જ ક્ષણે, દૂર વનવૃક્ષોમાં કડકડટ કરી ભાંગી પડતી ડાળીઓનો અને ચૂરેચૂર થઈ જતી ડાંખળીઓ ને પાંદડાંઓનો અવાજ સંભળાયો. તેણે ફરી કાન માંડયા, ને બોલ્યો: કોઈ મ્હોટું પશુ ગાઠ જંગલમાંથી રસ્તો કહાડી ધીમે ધીમે પાસે આવતું જણાય છે. તે રહ જતો બેઠો; થોડી વારમાં એક બિંચે રાજદરબારમાં શોભે એવો હાથી ઝાડની ભીંતમાં થઈને એકાએક રમશાનમાં પેઠો. તેના મ્હોટા પીગચટા દંતુશળ લગભગ જમીનને અડકતા હતા. તે કાયર થઈને ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, કેમકે તે ઘણા ઘરડા દેખાતો હતો. તેની

આમડી શરીર પર જૂઠી રહી હતી, શરીર બધું કાદવવાળું હતું, પતનાં ખાબોચિયાંમાં આગોટવાથી શરીરે બાએલો કાંપનો થર તડકામાં સૂકાઈ ગયો હતો. તે તૃષોદધિ તરફ આવ્યો, અને તેના પ્રત્યે બિલકુલ લક્ષ આપ્યા વગર ત્યાં થઈને ચાલ્યો ગયો. કંઈ ખોવાએલી વસ્તુ રમશાનમાં શોધતો હોય, તેમ તે ચાંદનીમાં આમ તેમ ભમ્યા કર્યો. અને એકાએક એક પીપળના ઝાડ પાસે અટકી ગયો, અને મનુષ્યની વાણીમાં ગંભીર સ્વરે મ્હોટેથી બોલ્યો: હે પીપળ, હું ઘણા વખતથી શોધું છું તે જ પીપળ તું છે, કે એક સાધારણ ઝાડ જ છે ?

આ સાંભળીને તૃષોદધિ તો ભાન ભૂલી ગયો, ને ચકિત થઈ વિચારમાં પડ્યો: અરે, આ કેવી અજબ વાત; આવી સુગમ વાણીમાં હાથી બોલે, ને હું તે સમજું ! પછી એકાએક અત્યાનન્દના આવેશમાં તે બોલી બિડ્યો: હા, હું સમજ્યો. હવે પશુઓની વાણી હું સમજી શકું છું. ખરે-

ખર મહારા તપોવૃક્ષનું આ એક ફળ છે; તપ પૂરું થવા આબ્યું તેથી હું આ હાથીના શબ્દો સમજી શક્યો; અને પોતાની આગામી સંપૂર્ણતાના વિચારે તેના હૃદયમાં મિથ્યાભિમાન ને વિજયા-નન્દનું પૂર આબ્યું. તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી તલપાપક ઘર્ષ રહેલા પોતાના કાનનો કંઈક અવિશ્વાસ કરતો, તે વિશેષ સાંભળવાને આતુર ઘર્ષ રહ્યા હતો, તેવામાં એકાએક તે પીપળમાંથી એક અવાજ સંભળાયો. નીચાસો નાંખતો હોય તેમ ધીરે રહીને તેણે કહ્યું: હે ગજરાજ, અને મ્હને જે હાથી મળવાનો હતો તે તું જ કે ?

તત્ક્ષણ હાથીએ હર્ષનાદ કર્યો, અને બોલ્યો: હે ચિરમ્તીક્ષિત! પીપળ, તને જોઈને મ્હને ખરે-ખર મોરની માફક નાચવાનું મન થાય છે ! શું ખરેખર મ્હેં તને શોધી કહાડી ? ત્યારે વખર વિશ્વમે સાંભળ; હું તને મહારી આખી વાત કહું

હું. હું કહી રહીશ એટલે, હાથીના આ દુષ્ટ શરીરમાંએક યુગ થયાં હું સપડાયો છું તે શાપમાંથી આખરે મુક્ત થઈશ.

પીપળે કહ્યું: હાથી, તારો અવાજ બહુ મહોત્રે છે. હાડકાંના ઢગથી વીંટળાએલા, કોઈ દિવ્ય સંદેશ લઈ દૂર જિંદી ગએલા આત્માવાળા, પેલા વૃદ્ધ ધ્યાનગ્રસ્ત જોગીને તું દેખતો નથી? લગભગ મહારા જેવી અચર સ્થિતિમાં વરસો થયાં મહારી પાસે બેઠેલો હું એને જોઈ છું તેથી મહને એના ઉપર બહાલ આવે છે; માટે એના આત્માને ખલેલ નહિ થવા હઉં. વળી, તારા અવાજથી જો તે બાગે, તો તે ક્રોધ કરી તને ખીજે શાપ દેશે. માટે તું મહારી ખીજા બાબુએ આવી જા, અને મહારા થડમાં સંતાર્ધ તારા કઠોર અવાજને ઢાંકી દે. તું બહુ ખીમેથી બોલજે. હાથીએ પીપળાનું કહેવું માથે ચડાવ્યું. પણ આ સાંભળી તૃષોદધિ તો ખૂબ ચીડાઈ ગયો, અને મનમાં બોલ્યો: બળી આ

પીપળ, અને બાવુ એતું બહાલ ! ઘણું કરીને હવે મહારાથી સાંભળાશે નહિ. અને તેમની વાતચીતનો વિષય બને તો સાંભળવાને તેણે પોતાના કાન માંડ્યા. તેટલો વખત જપ કરવાનું તો ભૂલી જ ગયો.

હાથી બોલ્યો : હે પવિત્ર વૃક્ષ, તારાં દર્શન રણુમાં મરતાને જળ સમાન છે. કેમકે ઘણા કાળ પૂર્વે મહારા એક પાપને માટે મહને દેવામાં આવેલા શાપથી હું આ દેહમાં આવી પડ્યો, ત્યારે તારાં દર્શનથી હું શાપ મુક્ત થઈશ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. અને હું ધારું છું કે એક આખા કલ્પ સુધી હું આમ તેમ ભટક્યો છું, અને પ્રત્યેક પીપળને અત્યાર સુધી અનુત્તર રહેલો પ્રશ્ન મહેં પૂછ્યો છે. તારો ઉત્તર સાંભળતાં મહારા હૃદયમાં હરખ માયો નથી. હવે સાંભળ; આખરે, મહારા પાપનું નિવેદન કરી રહીશ કે તરત જ આ હાથી રૂપી બન્દીખાનેથી છટી હું ફરીથી મનુષ્યરૂપ

ધારણુ કરીશ. કેમકે શાપનો અન્ત લાવવાને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

વળી પીપળે નીસાસો નાંખ્યોઃ બહાલા હાથી, ધીમેથી બોલ, નથીને એક શાપને અન્તે બીજો બોલો થાય, કદાચ હાલના કરતાં હલકી થોડીનો. આ સાંભળી તૃષોદધિ કોધ ને ચીડથી ધ્રુજવા લાગ્યો. હાથી બોલ્યોઃ હે પીપળ, મહારાથી બનશે તેટલું ધીમે બોલીશ. પણ આ મહારો અવાજ અમારા સર્વ હાથીઓનો કુદરતી અવાજ છે. અને મહારા સમઝવા પ્રમાણે તેથી ઋષિને ખલેલ પડશે નહિ. કેમકે તેનું શરીર આટલું પાસે છે, છતાં તે કદી હાલતું નથી અને તેનો જીવ અરેખર પોતાના કામમાં દૂર બિડતો હશે. જીવના અભાવે ખાલી બોલું આપણું બોલ્યું શી રીતે સાંભળવાનું છે ?

પીપળે કહ્યું: આલો. હાથી બોલ્યો: હે પીપળ,
 ઘણા કાળ પૂર્વે મહારા પૂર્વજન્મમાં હું રુરુ નામે
 એક રાજા હતો. તૃષોદધિનામનો એક બ્રાહ્મણ મહારા
 પ્રધાન હતો. તેને વત્સતરી નામની એક અનુપમ
 સ્ત્રી હતી. તે સૌન્દર્ય અને પ્રાતિવ્રત્યનો નમૂનો હતી.
 અને તે જ સ્ત્રીના સદાચારને લીધે આ હાથીના
 શરીરમાં શાપને બળે હું આવી પડ્યો.

તે બોલતો હતો તેવામાં આ બધું સાંભળનાર
 તૃષોદધિનું હૃદય આશ્ચર્યથી ઊભરાઈ ગયું. તે મનમાં
 બોલ્યો: અરે ! શું ! હું સ્વપ્નામાં છું, કે હાથીના
 વેશમાં આ મહારા જૂનો સ્વામી રુરુ રાજા હોઈ શકે
 ખરે ? અને એકાએક જે જૂનું જીવન આટલો
 બધો વખત તે ભૂલી ગયો હતો અને જે તેણે તજ
 દીધું હતું, તે જાગૃત થયું, અને એક સ્વપ્નદર્શનની
 પેઠે તેના મોં આગળ ખડું થયું. વીજળીને વેગે

તેણે ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કર્યો. પત્નીને રાજાના ભુજ-
યુગલમાં છેલ્લી ચારની જોઈ હતી, તે અસહ્ય વેદના-
ની ક્ષણે તેને જેવું તીવ્ર દુઃખ થયું હતું, તેવું જ
એકાએક આ વખતે થઈ આવ્યું. તેના આત્મામાંથી
અગ્નિ જેવી તૃષા ઉત્પન્ન થઈ, ને તેનું ગળું સૂકાવા
લાગ્યું. અબલજીતાં તે હાંકવા લાગ્યો, અને તે વખતે
આશ્ચર્યને બદલે તેને અતિતીવ્ર જિજ્ઞાસાનો આવેશ
ચડી આવ્યો, અને તે ધીમે રહીને મનમાં બોલ્યોઃ અરે !
શું ! તે દૂષિત નહોતી, પણ આ કહે છે તેમ સદા-
ચરણી હતી ? અરે ! હવે મહને બધું સત્ય જાણે,
તેનો અધઃપાત થયો હશે તો તે પૂર્વે નહિ બાણેલી
વાત હું બાણીશ, અને તેને સમસમ પણ કહ્યા વગર
હું ચાલ્યો આવ્યો ત્યાર પછી શું બન્યું તે બધું
હું બાણીશ.

અરે ! કેવો અદ્ભુત ચત્તમકાર ! પત્ની વિષે
ફરીથી વિચાર આવતાં તેના હૃદયમાં તરવાર બોકાઈ હોય
તેમ તેને થયું; અને જેમ હોલવાઈ ગયેલા અગ્નિની

રાખમાંથી આગનો નવો ભભૂકો ઊઠે, તેમ એક-એક ખેદ, તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ, ને કુશીલ પત્નીને માટે અતિશય ઉત્સુકતાનાં ભારે મોઝાં તેના સ્મરણસાગરના અન્ધકારમય વિસ્મૃતિપટ પર ઊછળવા લાગ્યાં ને તોફાન મચાવી રહ્યાં; એટલે સુધી કે તેના બળે કરીને તે બેઠો બેઠો હાલવા ને ધૂજવા લાગ્યો. બધું ભાન ભૂલી જઈ તેણે હાથમાંથી જપમાળ પડી જવા દીધી, અને કાન તથા આંખ બંનેનો ઉપયોગ કરવા માટે એક-દમ પીઠ ફેરવી. તેણે જોયું તો તે હાથીને પીપળના થડે અઢીંગી કાન લબકતા રાખી શાન્ત બિભેલો દીઠો. તેણે પીઠ ફેરવી કે તરત જ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: અરે ! તેમનો વાતાંલાપ હું સાંભળું છું, ને તે પણ એક ઉદાસીન જન પેઠે નહિ પણ ખરેખર નિકટ સંબંધી તરીકે, એમ તેઓ બાલ્યે તો મ્હારી બધી બાલુ લગભગ બગડી જશે. તેથી તે તરત જ પાછો ફરી ગયો, પૂર્વસ્થિતિમાં ફરીને બેઠો, અને તેમની વાતચીતનો એક શબ્દ પણ રખેને બાંધ એવી ખડીકનો માર્થો વૃક્ષ પેઠે અચર બેસી રહ્યો.

તે કાન માંડીને બેઠો હતો તેવામાં એકાએક પીપળે કહ્યું: ગજરાજ, તારી કથા શરૂ કરીને એટલામાં જ કેમ અચિંત્યો બધે થઈ ગયો? હાથીએ બેઠો નિશ્વાસ નાંખ્યો, અને બોલ્યો: પવિત્ર વૃક્ષ, બાણે મહારી મરણ વિરૂદ્ધ હું અટકી ગયો; મહેને વિચાર આવ્યો કે તે સૌ કેવી નિર્દોષ હતી, મહાર્જ આચરણ કેલું દુષ્ટ હતું, અને મહારાજ કર્મના પશુદેહધારી કુળરૂપી આ હાથીના શરીરમાં મહેને કેવી ભયંકર શિક્ષા થઈ! ઋષિઓએ ખરું જ કહ્યું છે: શરીરના આવરણ સિવાય આત્માના દુઃખનું બીજું કશું કારણ છે? અને શરીરનું આવરણ કર્મ સિવાય બીજા શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? અને કર્મ મોહમાંથી, અને મોહ અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી? વળી, અહંકાર એ અજ્ઞાનતમનું ને અવિવેકવૃક્ષનું ફળ નથી? અફસોસ! હું સમજતો હતો કે હું રાજા છું, ત્યારે હું માત્ર કાળનાં મોજાં પર બિછળતી ચીપ જેવો જ હતો,

નીલકમલપત્ર પર વરસાદના ટીપાની પેઠે આમ તેમ હાલતા પરપોટા રૂપ હતો, વાદળાંમાં રમતી વીજળી કરતાં પણ વધારે ક્ષણિક હતો, પવનના સૂસવાટથી શ્વેત પામી હાલતા દીવાની જ્યોત આગળ ઝિકતા મૂર્ખ પતંગિયાના પડછાયા જેવો ચંચળ, ક્ષણભંગુર, અને અસાર હતો !

પછી પીપજે કહ્યું : હાથી, તું કહે છે તે સત્ય જ છે; છતાં તારા વિવેચનથી કથાની ગતિ અટકે છે, અને તું સોચ કરે છે તે સ્થિતિમાંથી મુક્ત થતાં વિલંબ થાય છે. આ રીતે તો તારી કથા અડધી એ નહિ થાય ને બહાણું વાશે. હાથી બોલ્યો : પીપજ, એ તો હવે પૂરું થયું. હવે તું મહારી પાપકથા સાંભળ; અને તે પૂરી થાય કે તરત જ આ વન્ય ગજના હેઠની સાથે એ કથાનું સ્મરણ પણ મહને તણી જાય તો કેવું સારું ! કારણ કે પશુશરીર પણ પાપીને એટલી બધી શિક્ષા કરી શકતું નથી; પાપની બરી શિક્ષા તો તે પાપના સ્મરણમાં અને તેને અંગે સદાકાળ ઔપજતા પશ્ચાત્તાપમાં જ રહેલી છે.

મહેં તને કહ્યું તે પ્રમાણે ઘણા કાળ પૂર્વે હું
 રુર નામે રાજા હતો, અને ભુવાનીમાં એક રાણી
 પરણ્યો હતો. તે રૂપાળી હતી, પણ તેનું રૂપ
 ચિત્તાના રૂપ જેવું હતું. કેમકે તે જયંકર, ડાઘવાળું,
 વિશ્વાસઘાતી, અને કપટી હતું. હું ઘણો ન્હાનો
 હતો, અને સ્ત્રી વિષે તેના બાહ્ય શરોર સિવાય
 વિશેષ જાણતો નહોતો, તેથી હું તેના ભ્રાજ ઘઈ પડ્યો.
 હું મહારી પત્નીમાં અનુરક્ત હતો, તેના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ
 કરતો, અને સ્વપ્નમાં પણ તેના શીયળ વિષે શંકા
 કરતો નહોતો. એક દિવસે સમીસાંઝે હું બહારથી
 મહારા મહેલમાં આવ્યો, અને જોઈ છું તો તે કેઈ
 સજ્જન સાથે ગેલ કરતી હતી ! તેને રસ્તામાં
 જોઈને તે તેના પર આસક્ત ઘઈ ગઈ હતી, અને એક
 નીચરણી વડે બારીએથી તેને મહેલમાં લાવી હતી.

તેને જોઈને હું એક ચીસ પાડી બેસો રહ્યો.

પણ મહેને જોઈને તે બંને જણ વીજળીને વેગે છૂટાં પડી ગયાં, અને પેલો રસ્તામાં પાછો નહાસી ગયો ને પેલી પોતાના ખંડમાં ભરાઈ ગઈ. પેલો ક્યાં ગયો, કે પેલીએ શું કર્યું તે હું બાણતો નથી. પણ પરાડિયે મહેં જોયું તો તેને ચોરને પગલે આવતી દીડી. હું જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ આખી રાત જરા પણ હાલ્યા વગર ઊભેલો મહેને તેણે જોયો. એકદમ તે ખંચાઈને ઊભી રહી, અને મહારા રહામું એકી ટશે જોઈ રહી. પ્રથમ તેને બહુ જ અચરજ લાગ્યું, પણ પછીથી તે ગ્રાસથી મૂજબ લાગી. મહેં એકાએક ભયંકર ચીસ પાડી. તેથી તે બેભાન થઈ ભોંય પર પડી ગઈ. પણ હું પાછો ફર્યો, ને દોડયો, ને બહાર રસ્તામાં નીકળી પડ્યો.

મળસ્કાના આછા અંધારામાં હું આમ તેમ રખડ્યો, મહારો છવ તો બળી જતો હતો, અને હું ક્યાં બઈ છું કે શું કરું છું તેનું મહેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. એકાએક એક ચીથરેહાલ કંગાલ માણસ-

નો મ્હને લેયો થયો, અને મ્હેં તેને કહ્યું: ચાલ,
 જલદી કર, આપણે કપડાં અદલબદલ કરીએ. મ્હારા
 સ્કામું બેઈને તેણે તરત જ કબૂલ કર્યું, અને અમે
 કપડાં બદલ્યાં; મ્હેં તેને મ્હારા સર્વ રત્નજડિત
 દાગીના આપી લીધા ને તેનાં ગંદાં ચીથરાં પહેરી
 લીધાં. તે તો ચાલ્યો ગયો. મ્હેં વિચાર કર્યો: હવે
 હું મ્હારો મહેલ ને મ્હારું રાજ્ય છોડી દઈશ અને
 આ સંસારને લાત મારી સંન્યાસી થઈ જઈશ.
 અને અરે! હું બોલતો હતો એટલામાં એક બીજો
 માણસ મ્હારી કને આવી પહોંચ્યો. તે એક ઠીંગણો
 ધરતો માણસ હતો, તેના ધોળા વાળ હેંટામાંથી
 બહાર જણાતા હતા, અને તેની આંખો શકરાના
 જેવી તીક્ષ્ણ હતી. તેણે કહ્યું: હે નિશાચર, તું કોણ
 છે? તેને ચોર ધારી હું હતીને બોલ્યો: મ્હારાજ,
 હું તારા જેવો ચોર છું. તે બુઝે બોલ્યો: આ
 શહેરના બધા ચોરાનો હું સરદાર છું, છતાં તને
 ઝાળખતો નથી. મ્હેં કહ્યું: મ્હારા ગામથી દુઃખનો

માથો હું હમણાં જ અહીં ન્હાસી આવ્યો છું તેથી
તું મ્હને ક્યાંથી ઓળખે ? તેણે પૂછ્યું : તું મ્હારી
સાથે આવીશ, ને મ્હારા ટોળામાં ભળીશ ? મ્હેં
કહ્યું : હા, તારા ટોળામાં કે ગમે તેના ટોળામાં.
એમાં શું થઈ ગયું ? મરણની દરકાર ક્યાં વગર
ઘણા દુઃખને લીધે હું હસ્યો. પછી પેલો બટકો
બુઢો મ્હારી છેક પાસે આવ્યો ને થોડી વાર
મ્હને નિહાળતો બિલો, અને પછી બોલ્યો : તું ઘણો
જુવાન ને રૂપાળો છે, ને હું ધારૂં છું કે તું
ચોર નથી. જુવાનીઆઓને સ્ત્રીઓ સિવાય બીજો
ક્યાંથી દુઃખ હોય છે ? હું બોલ્યો : ચોરના સરદાર,
તું બહુ ઝીણો છે. ખરેખર, મ્હને એક સ્ત્રીએ ખરાબ
કર્યો છે, અને મ્હારી જિંદગી હવે પૂરી થઈ છે.

પછી એકાએક પેલા વિચિત્ર વૃદ્ધ પુરુષે
તેના હાથનો પાંતે મ્હારા ખભા પર એટલા જોરથી
ઠોક્યો કે મ્હને વાગ્યું. તે બોલ્યો : મૂર્ખ ! એક
બેરી ગઈ એટલા માટે તું આટલો બધો દુઃખિત

થાય છે ? થું ! તું નથી બાણુતો કે એકને બહલે
 વગર મહેનતે બીજી સો બેરીઓ મળી શકે છે-અને
 તે પણ તેના જેવી જ રૂપાળી કે તેનાથી ચડે તેવી.
 તે બાણુઓ કે તરત હું હસવા મંડ્યો, અને હસતો
 હસતો હું રડી પડ્યો. હું બોલી બિઠ્યોઃ અરે !
 વૃદ્ધ ચાર, હું તારો આભારી થયો છું; સારા
 વેધની પેઠે, છરી કરતાં તીક્ષ્ણ શબ્દોથી તેં મહારો
 રોગ મટાડ્યો છે. પણ ચાહ રાખજે કે ને હું તને
 ફરીથી જોઈશ તો તને હાથીના પગ તળે કચરાવી
 નાંખીશ ! અને તેને મૂકી હું ત્યાંથી ચાલી
 નીકળ્યો. જતાં જતાં મહેં વિચાર્યુંઃ તે ખરું કહે
 છે; અને હવે હું મહારા મહેલમાં પાછો જઈશ,
 અને મહારી સ્ત્રીની કુચાલને માટે ત્રણે લોકની સર્વ
 મુન્દરીઓ પાસે દંડ લઈશ. અરે, એના જેવી છુછહી
 બેરીને લીધે મહેં સંન્યાસ લીધો હોત તો ખરેખર
 હું ગધેડો કહેવાત. પેલા ધરણ ઠગે મહને પ્રેતલોક-
 માંથી બાણુ પાછો આવ્યો છે અને મહારો રાજદંડ
 મહારી પાસે ફરીથી ગ્રહણ કરાવ્યો છે.

પછી, હે પીપળ, હું, જે બોલ્યો તે પડ્યો. રાજકારભાર મહારા પ્રધાન તૃપોદધિને માથે નાંખી મહારા રાજ્યની લલનાઓમાં હું લંપટ બની ગયો, અને મહારી પ્રજામાંના સર્વ પિતાઓ, ભાઈઓ, અને પતિઓને ત્રાસનું કારણ થઈ પડ્યો.

આ સાંભળતાં તૃપોદધિ મનમાં બોલ્યો: હા, હુઆ રાજા, ખરેખર એમ જ હતું; તારા શબ્દો સાચા છે તે વાતનો જીવન્ત સાક્ષી તારી આટલી સમીપ બેઠો છે તે તને ક્યાં ખબર છે? અને જપને બિલકુલ વીસારે પાડી કથાશેષ સાંભળવાને તે ઉત્સુક બની રહ્યો.

હાથી બેઠ્યો: પીપળ, એલું બન્યું કે મહારે
 ત્યાં એક વિટ હતો. તે દેવ અને કપટનો ખરેખરો
 અવતાર હતો; અને મહારાસબ્યમાંથી અથવા બીજે
 ગમે ત્યાંથી મહારે લાયક દરેક સુંદર સ્ત્રી શોધી
 કહાડવાનું કામ મહેં તેને સોંપ્યું હતું. આ વિટ
 હંમેશા પારકાનાં રત્નો તરફ મહારૂં ધ્યાન ખેંચતો,
 પણ તેના પોતાના રત્નથી તેણે મહને કેવળ અજ્ઞ
 રાખ્યો. પરંતુ તેના એક આકતિયાનું તેણે કંઈ
 બગાડ્યું હતું તે એક દિવસ મહારે ત્યાં આવી
 પહોંચ્યો, ને કહેવા લાગ્યો: મહારાજ, આપનો
 વિટ આપને રોજ છોડાં ખવડાવે છે ને ખરું સત્ત્વ
 તો સંતાડી રાખે છે; એની પોતાની કન્યા ચન્દ્રથી
 એ વિશેષ કાન્તિવાળી છે. આ સાંભળી હું સતો-
 થીજો થઈ ગયો, મહેં વિટને બેલાવી મંગાવ્યો,
 અને તેની છોકરી મહારા મહેં આગળ રજૂ

કરવાની અગર મરણને શરણ થવાની ફરજ પાડી, અને તેની આજીજી ઉપર જરા એ લક્ષ આપ્યા વગર મહેં તેની છોકરી પડાવી લીધી. સર્વ કાલા-વાલા વ્યર્થ જતા જોઈ આખરે તે વિટ નરમ થઈ ગયો, અને પાળેલા હાથીની પેઠે તેણે પોતાની લાજ ઢૂંટાવવાનું કબૂલ રાખ્યું. અરે! હું તેને પૂરેપૂરે ઓળખતો હોત, તો તત્કાળ તેનો જીવ લેત; કેમકે તે માત્ર વેર લેવાનો લાગ શોધતો હતો. વિટ ને તેની કન્યા વિષેના આ મહારા કર્મનું ફળ પરિપાક પામતું હતું; આખરે તેનો સમય આવ્યો એટલે નાગની પેઠે એકદમ તે ઊછળ્યું ને મહારી પાનીએ ડસ્યું.

પણ તે દર્મિયાન, વિટ ને તેના વેરની ઉપેક્ષા કરીને મહેં મત્ત મધુકરના જેવું જીવન ગાળવા માંડ્યું; પ્રત્યેક કમળનો મધુરસ વૂસવા જેટલો વખત જ સંગ કરી, બધાં કમળોને રસહીન કરી નષ્ટ કરવાનો જ મહેં ધંધો માંડ્યો હતો. તેથી કચરાઈને

નીચે કાઢવામાં પડી ગયેલી પોતાની મનોહર મંજરીઓના હતભાગ્યને સોચ કરતા વૃક્ષોવાળા બાગ જેવો મહારા રાજ્યનો દેખાવ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યો. બહુ થયું ! પ્રયોજન વગરની ઝીણી ઝીણી બાબતો ગણાવીને મહારે તને શામાટે ખોટી કરવી, અને આ હાથીના ખોળિયામાંથી મહારા મોક્ષનો વિલંબ શામાટે કરવો ? પછી રાજની પેઠે મહારા પ્રધાનને માથે રાજ્યભાર નાંખીને એક હઠાડે હું વનમાં શિકારે ગયો. થોડી વારમાં મૃગયાથી કંટાળી મહેં પરિજનને વદાય કર્યા, અને ધીમે ધીમે પગે ચાલતો રખડતો રખડતો હું એકલો ઘેર આવતો હતો. પવનને લીધે થતું બરુનું સંગીત સાંભળતો સાંભળતો હું રસળતો રસળતો આવતો હતો. હા, એ સંગીત મહેને કેમ વીસરે રે ! એનો સુકોમળ સુર થોડી જ વારમાં થવાના એક સમાગમની મીઠથનું પૂર્વચિહ્ન હતું. એ સમાગમે મહારા આત્માને એક નિમેષમાં બાણે એક ફૂલમાં ઝળેળ્યો, અને તેનો રંગ બદલી

તેને પ્રથમ રક્તા^૧ કયો અને અન્તે ચેરા પાકા નીલ-
રંગનો કરી દીધો.

હું ધીમે ધીમે રખડતો રખડતો આગળ
ચાલતો હતો તેવામાં વિધિયોગે એવું બન્યું,
કે મ્હારા ગળામાં હંમેશ પડી રહેતા મ્હોટા દાણાના
મુક્તાહારનો આંકડો પહોળો થઈ ગયો, અને હાર
સરીને જમીન પર પડી ગયો. અને તે જ ક્ષણે,
બાજની જાતના એક પંખીએ, તેના ચળકાટથી
લોભાઈ, અગર કોણુ જાણે શાથી, તેના ઉપર એક-
દમ ઝડપ મારી લઈ લીધો. હું માનું છું કે કામ-
હેવે જ પોતાનું ધાર્યું કરવાને કદાચ તે પંખીનું રૂપ
ધર્યું હશે. મ્હારા વિચારમાંથી જાગ્યો હોઈ તેમ
હું ચીસ પાડી તેની પાછળ પડ્યો; પણ થોડું
ભ્રમીને તે પંખીએ ખેંચી, અથવા કદાચ જાણી
જેઈને, પોતાના ન્હારમાંથી હાર ફેંકી દીધો, અને

૧. રાતો એ પ્રેમનો રંગ છે, અને નીલ રંગ તેની પરા-
મણ દર્શાવે છે.

ભિડી ગયું. હાર પડતો જોઈને હું તેના તરફ દોડ્યો, પણ એકાએક મ્હારા માર્ગમાં એક ઘણી જાંચી દિવાલ આવેલી મ્હેં જોઈ. મ્હારો હાર તે દિવાલની પેલી મેર પડ્યો હતો. અને હું દિવાલ પાસે પહોંચ્યો એટલે મ્હેં દિવાલની પેલી ગમ કોઈનાં પગલાં સાંભળ્યાં. મ્હેં એકદમ જૂમ મારીઃ અરે, આ ભીંતની પેલી મેર જે હોય તેણે જાણવું કે એ હાર મ્હારો છે. કંઈ ઉત્તર ન મળતાં, મ્હેં આમ તેમ નજર ફેરવી, અને પાસેના એક ઝાડની ડાળીઓ પકડી હિંચકો ખાઈ દિવાલ પર ચડી પેલી મેર ડોકિયું કર્યું. અને અરે ! ત્યાં મ્હારી નીચે બગીચામાં એક લલના જાંચું ડોકું કરી મ્હારા તરફ જોતી મ્હેં લીડી; મ્હારો હાર જમીન પર એના પગ આગળ જ પડેલો હતો.

હે પીપળ, મ્હેં તે લલનાનાં અદ્ભુત નયનો જોયાં કે તરત જ, જે હારને માટે હું ત્યાં જઈ ચડ્યો હતો તેનો વિચાર પણ મ્હારા મગજમાંથી ભિડી ગયો, અને એક ક્ષણમાં તે બિલકુલ વીસારે

પડયો. તે વૈદ્ય^૧નાં નયનપદ્મલને કાંઠે તેમની ઊંઘાઈ
 બેઠું જામિત થએલા મહારા આત્માને જાણે ડૂબાડી
 દેવાના હેતુથી તે પંખીએ મ્હને આણી મૂકયો હતો;
 છતાં હું ચકિત થયો તેનું કારણ તેમનું લાવણ્ય જ
 નહોતું. કેમકે બેઠે તે મહારા તરફ ઊંચાં કરેલાં
 હતાં અને જાણે બરાબર મહારી આંખો તરફ
 તાકેલાં હતાં, તોપણ તે જરા એ મીચાતાં નહોતાં તેથી
 હું ગભરાયો. તે નયનોમાં જિજ્ઞાસા બિલકુલ નહોતી,
 તેમ જ ભીરુતા કે ભયનો લેશ પણ નહોતો; તો પછી
 તેમાં આર્દ્રાન, ક્રોધ, ક્ષોભ, કે લાગણીનો ઊભરો
 તો હોય જ શેનો? પરંતુ તે સાગર જેવાં દેખાતાં
 હતાં; અને, પાણી પીતાં જનવરથી કે વાતા વાથી
 હાલે નહિ એવાં સૂકાં પાંદડાંથી આચ્છાદિત સ્યામ
 સપાટીવાળા, વનમધ્યે છૂપાએલા, ને મન્ત્રના બળે
 ગુપ્ત રહેલા કોઈ પવિત્ર જળાશય જેવી, સૂનકાર,
 નિર્ભયતા, અવણ્ય^૨ શાન્તિ ને સ્વસ્થતાની અસર

૧. એક જાતનો આસમાની નીલ રંગનો પોચો ખનિજ
 પદાર્થ; lapis lazuli.

તે નયનોમાં બાણે જણાતી હતી. તે નિશ્ચલ અગાધ ચક્ષુઓનું લક્ષ્ય હું નહિ હોઉં એમ મહેને લાગવાથી, મારા સિવાય ખીજા શેના તરફ તે તાકી રહ્યાં હશે તે સમજવાને હું ડોકું ફેરવત, પણ મહારી આંખો તેમના પરથી ખસેડવાને હું તકન અસમર્થ હતો. એવા કરતાં સાંભળવાની સ્થિતિમાં તે લલના ઊભેલી હતી, તેથી તેનું માથું રહેજ પાછળ નમેલું હતું. પણ તેમ થવાથી તેના વિશાળ ને ઉત્કૃષ્ટ વક્ષઃસ્થળ ઉપરના ગોળ બુદ્ધાઓ તકન અબાણુતાં બહાર નીકળી મહારા તરફ ઊંચા થયા, અને તેની આંખમાં ના દેખાતાં જિજ્ઞાસા ને ક્ષેપ અતિ આતુરતાથી બાણે દર્શાવવા લાગ્યા. તેની નાજુક શરીર-યશ્તિ આંકની પેઠે ઊભી રહી ઉપરના ભારને લીધે મધ્યમાંથી કઢક લઈને ભાંગી બચ એવી ચિન્તાથી બાણે એલા ખાતી દેખાતી હતી. મુંઝવણ અને અચંખાના દરિયામાં ડૂબી જઈ હું તેના તરફ બેતો બેતો બેઠો હતો, એટલામાં એકાએક તેના એક ઊધકથા

અને સંભળાય એવા યુગનના અવાજે ધીરે રહીને બોલી: આ દિવાલ પર કોઈ ચડયું હોય એમ મ્હને લાગે છે, તો તે કોણ છે અને અહીં શામાટે આબુ છે ?

ગભરાટ ને અચરજથી મહેં જવાબ દીધો, હે મહિરાક્ષી, તારા ચરણે પડેલો પેલો મ્હારો મુક્તાહાર લેવાને હું આ દિવાલ પર ચડ્યો છું. તેણે પૂછ્યું: તું તે હાર પડેલો ભુજે છે? મહેં કહ્યું: ખરેખર, તારી પેઠે હું તે ચોકખો જોઈ શકું છું. એટલે તેણે કહ્યું: ત્યારે તું નીચે ઊતર, ને હાર લઈ આવ્યો જા. કેમકે હું તને તે આપી શકું એમ નથી, કારણ હું અન્ધ છું.

આ સાંભળતાં તૃષોદધિએ મનમાં નીસાસો નાંખ્યો, અને ધીમે રહીને બોલ્યો: હા ! ખરેખર ! અફસોસ ! એ અન્ધ જ હતી; અને ચોક્કસ એ એની જ આંખો હતી: હવે હું ખરખર સમજ્યો કે આ હાથીની વાત સાચી છે. અને જપની વાત તકન વીસરી જઈ, તેણે તે કથા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: હે પીપળ, તેના શબ્દો સાંભળતાં
 મ્હારા પેટમાં દયા અને આશ્ચર્યથી એવડો મ્હોટો
 ધારકો પડ્યો કે હું દિવાલ પરથી પડતો પડતો
 રહી ગયો. અને હું જૂમ પાડી ઊઠ્યો: અન્ધ !
 હે સુંદર દુર્ભાગી સ્ત્રી ! પણ ખરેખર તું મજાક કરે
 છે. શું ! પદ્મચોભિત પદ્મિની કરતાં વધારે રમ્ય અને
 મધ્યરાત્રિએ તારાસમેત ગગનમંડળને લજ્જાવનારી
 તારી આંખો વસ્તુતઃ અન્ધ હોઈ શકે ? તેણે
 શાન્તિથી જવાબ દીધો: છતાં હું કહું છું તેમ જ
 છે. એટલે મ્હેં મારા હાથ પછાડ્યા, અને દયા
 ને નિસશસ્ત્રી રડવા જેવો થઈને દીર્ઘ નિવાસ મૂક્યો.
 અને હું બોલી ઊઠ્યો: ધિક્કાર છે તે સ્વપ્નાને જેણે
 તારા જેવી આંખો સરજી, છતાં જે તેમાં સાધારણ
 આંખ જેવી પણ દૃષ્ટિ મૂકવાનું બૂલી ગયો ! એટલે તે
 ખીરથી બોલી: એમ નહિ, સ્વપ્નાનો વાંક કહાડ મા.

એને બદલે મ્હારો જ વાંક કહાડ, કારણ કે કોઈ પૂર્વજન્મના પાપની યોગ્ય શિક્ષા રૂપે જ આ અન્ધતા આવી છે; મહેં જ—અન્ય કોઈએ નહિ—વાવેલા વૃક્ષતું એ ફળ છે. અથવા, તારે કોઈનાએ વાંક કહાડવો જોઈએ નહિ; કેમકે તારે મ્હારી આંખતું કે મ્હાડું બિલકુલ કામ નથી, પણ તારે તો તારા હારતું કામ છે. મહેં કહ્યું તેમ, આવ ને સત્વર હાર લઈ ચાલ્યો જા.

મહેં ક્ષોભથી એક કણભર એના સ્કામું જોયું, અને હું ભાર દઈ બોલ્યોઃ તું જ લે એ હાર; હવે તે મ્હારો નથી, કેમકે તેના યોગ્ય માલિકને ચરણે તે પડ્યો છે; મ્હારી પાસેથી ચોરી જઈ તેને આ સ્થિતિમાં મૂકનાર પંખીએ ખરેખર ડહાપણતું કામ કર્યું છે. મ્હને દિલગીરી એટલી જ છે, કે અફસોસ ! તું એ જોઈ શકતી નથી; તારા જેવા સૌન્દર્યને જ એ લાયક છે. તેણે તે અનિમેષ ચક્ષુથી જાણે મ્હારા તરફ જોયું, અને સ્મિત કરી કહ્યુંઃ ભાઈ, મ્હારે

તાડું એ શું કામ છે, અને તારા હારણું એ શું કામ છે ? ચાલ, હવે, જેને સાંભળવું બદાસ્ત નથી તેવા જનની સાથે દિવાલ પર રહીને ઘેલી ઘેલી વાત કરવી જવા દે; પરંતુ તારો હાર લઈ વહાય થા.

હે પીપળ, તને બરાબર સમજાય એવી રીતે હું બધી હકીકત કહું છું કે કેમ, તે વિષે મ્હને જરા શક રહે છે. પરંતુ તું એટલું તો બાણુ, કે હું દિવાલ પર આવી ચડ્યો તે ક્ષણથી હું બદલાઈ ગયો. કેમકે તેનાં નયનોએ મ્હારા પર કરેલી અસર તેના કંઠથી પૂરેપૂરી બામી, અને તેના સ્મિતથી મ્હાડું હૃદય પરવશ બની અત્યાનન્દ ને ઉત્કંઠામાં આવી એક પાંદડાની પેઠે હાલવા લાગ્યું. તેથી હું એટલો બધો ક્ષુબ્ધ થઈ કંપવા લાગ્યો કે દિવાલ પર બેબેબેબે ટકી રહ્યો. કોઈ અપૂર્વ સ્ત્રી તરફ હું એતો હતો એમ મ્હને જાન થયું, અને એક પલ-કારણમાં મ્હારો ભૂતકાળનો અનુભવ હું વીસરી ગયો. અતિશય હર્ષથી ને નિશ્ચિન્તા ઉગ્ર આવેશથી મ્હને

હું મનમાં કહેવા લાગ્યોઃ અહો, લાવણ્યની જે
પરાક્રમ્ય સ્વપ્નામાં હું કલ્પતો હતો તેનાં ખરેખર
દર્શન હવે મહને આ ક્ષણે કરાવ્યાં જણાય છે. અને
શું ! હે અનુપમ સુન્દરી, તારો મેળાપ થયો કે
તરત જ તું મહને વદાય થવાનું કહે છે ? ના, ના;
ત્રણે લોકના બદલામાં પણ હું હવે તારાથી જરા
દૂર ખસવાને કબૂલ થાઉં નહિ. અને હવે, તારી
ધમ્મજ હોય કે ન હોય, પણ હું તને મહારી પત્ની
અને રાણી બનાવીશ.

અને તે જ ક્ષણે હું ધારૂં છું કે કદામદેવે જ
મારા હૃદયમાં એક વિચાર સૂઝાડ્યો. નીચે શાન્તિથી
રાહ જોતી તે સ્ત્રી જાણી મહેં તીવ્ર સ્નેહથી જોયું,
અને મનમાં ધીરેથી કહ્યું : હે અલબેલો, તારી ઉપ-
રાંત થઈને, તેમજ પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની સર્વ શક્તિ-
ઓની ઉપરાંત થઈને, હું તારી પાસે રહીશ. પછી
મહેરેથી તેને કહ્યું : મહારો છૂટકો નથી, અને તારી
રખા છે, એટલે હું નીચે જિતરૂં છું, અને હારલઈ

આજ્યો જઈશ. એમ કહી મહેં દિવાલ પરથી જાણી
 ભેઈને કહંગો ભૂરકો માર્યો; મહારો ઇરાદો એવો
 હતો કે કૂદતાં મહને વાગ્યું એમ હું કહીશ, પણ
 મહારી ભાવના એવી સખજ હતી કે બન્યું એવું
 કે મહને ખરેખર વાગ્યું જ. હું ગાંસડીની પેઠે
 પડ્યો, તેથી મહારો પગ જમીન પર તે સ્ત્રીની પાસે
 જ કચરાયો; અને તે જહીને પાછી ખસી ગઈ. મહેં
 ચીસ પાડી અને ખરેખર તે ઢાંગની ચીસ નહોતી.
 તરત જ દયાર્દ્ર કંઠે તે બોલી: અરેરે! મહારી અ-
 શક્તિના કારણે તને ઈજા થઈ લાગે છે. તને વાગ્યું?
 મહેં કહ્યું: ના, કંઈ નહિ. મહને જરા વીસામો
 લેવા દે, પછી હું જઈશ. તે ખંચાઈ, અને અ-
 નિશ્ચિત મને બોલી: આ એક દુર્ભાગ્ય અને સંકટની
 વાત થઈ પડી. કેમકે હું તને ઓળખતી નથી,
 તારે વિષે કશું જાણતી નથી; માટે મહારાથી તારી
 પાસે રહેવાય નહિ. છતાં, તારા બોલથી તારા
 ગુણ સૂચવાતા હોય, તો મહને લાગે છે કે મહારે

તારી ખ્હોક રાખવાની જરૂર નથી. મહેં બિતાવજે કહ્યું: જરા એ ખ્હીશ નહિ; હું તને મ્હારું નામકામ જણાવીશ, અને તારું નામકામ સાંભળીશ. તું કોઈ સાધારણ પુરુષની સ્ત્રી નથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે જ. તે બોલી: મ્હારું નામ વત્સલરી છે, મ્હારા પતિ રાજાના પ્રધાન છે. આ જ શહેરમાં નહિ પણ બીજાં એ શહેરમાં એમનું નામ જાણીતું છે, એટલે તું પણ જાણતો હોઈશ.

હું ફરીથી એક વાર ચમક્યો. અને મ્હોટેથી બોલી બોલ્યો: શું ! તૃપ્તોદધિની પત્ની ? તેણે કહ્યું: હા, તું ખરોખર જાણે છે. એટલે હું ફરીથી બોલ્યો: હેં ! ખરેખર ? તૃપ્તોદધિની ? બોલતાં બોલતાં મહેં તેની ભણી હેબક ખાઈને જોયું. અને હું મનમાં ધીરથી બબડ્યો: અફસોસ ! અફસોસ ! આ વિશાળ ત્રિ-લોકીમાંથી કોઈ બીજાની પત્ની હોત-ફક્ત એની ના હોત-તો કેવું સારું !

આ સાંભળતાં તૃષોદધિ મનમાં બોલી બિઠયોઃ
હા, ખરેખર, તારૂં કહેલું ખરૂં છે. મહારા સિવાય
બીજો કોઈ એનો પતિ હોત તો ખરેખર તારૂં થાત.
અને જપની વાત વીસરી જઈ, તેણે ફોલથી કથા
સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, આશ્ચર્ય ને ભયરૂપી
 વનથી વીંધાઈ હું તેના તરફ તાકી રહ્યો હતો
 એવામાં માફ હેયું ભાંગી ગયું: કેમકે ભૂલે ભૂલે હું
 મહારા પ્રધાનનો દ્રોહી બન્યો અને તેની પત્નીનો
 પૂજક બની ગયો, એમ મહને જણાયું. હું સારી
 પેઠે સમજતો હતો, કે પ્રેમ કૃતજ્ઞતા કરતાં બળવત્તર
 બનશે, મિત્રતા કરતાં વધારે શક્તિમાન નીવડશે,
 અને મહારા પ્રધાનનું આવી બન્યું. મહેં વિચાર
 કર્યો: અરે ! દેવ ને કામદેવે સંપ કરી, જેનો સમા-
 ગમ ન જ થાય તો સાફ એમ મહેં નિશ્ચય કર્યો
 હતો તેના જ સમાગમમાં, જાણે મહારી ઇચ્છા
 વિરુદ્ધ, મહને લાવી મૂક્યો, અને જેની હું સન્માન-
 થી પૂજા કરું તેનું જ અપમાન કરવાનો પ્રસંગ
 આવ્યો. પણ હવે શું કરું ? જે ઘવાનું છે તે થાય
 છે જ-એ હું સારી પેઠે સમજ્યો; હું, તે, ને તેનો

પતિ નિમિત્ત માત્ર છીએ, અને અમારા કરતાં બળવાન શક્તિઓ નચાવે છે તેમ નાચીએ છીએ. વળી એક વાર હું બગડ્યોઃ વત્સતરી; તૃષોદધિ; એમ બને જ નહિ. એટલામાં તે બોલીઃ તું કોણ છે ? મહેને ને મહારા પતિને તું સારી પેઠે ઓળખતો જણાય છે; પણ આ બાબતમાં તને આટલો બધો વિસ્મય કેમ થાય છે વાડ ?

તેના સ્કામું બેતાં હું કંપી ઊડ્યો, અને મનમાં બોલ્યોઃ તે દેખતી નથી એ એક રીતે ઠીક છે. હું કોણ છું તે તેને કહેવાની મહારી હિંમત ચાલતી નથી; કેમકે તેમ કરવાથી આખી વાત મારી જાય; કારણ કે મહારા ચારિત્ર વિષે ઊડતી વાત તેણે સાંભળી જ હશે. પછી એક ક્ષણ વિચાર કરી હું એકદમ ખડખડ હસી પડ્યો, અને બોલ્યોઃ હે તૃષોદધિની પત્ની, કોઈ તને કામ સોંપે ને કહે, કે સમ સમ કરતી રહે ભરદરિયે જઈ ફલાણી વીંટી મળી જનાર એક ન્હાના મીનને અગાધ જળમાંથી પકડી લાવ;

અને તું ત્યાં જાય ને આંખ મીંચીને પાણીમાં હાથ નાંખતાં તારા હાથમાં તે જ મીન આવી જાય, તો તું જ કહે કે જે વસ્તુ ગમે તેવા બુદ્ધિબળથી શોધી શકાય નહિ તે અકસ્માત તારા હાથમાં આવવાથી તું પણ વિસ્મિત ના થાય? તેણે મ્હોં મલકાવી પૂછ્યું: ત્યારે તે મીન કયું વાડું? હું કે તે? મ્હોં કહ્યું: તાડું સુંદર ગળું તે મીન છે, કેમકે પેલા હારને તારે ગળે વીંટળાવાતું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તારા પતિ આપણને બેને ભેગાં બુએ તો તે તારા પર ગુસ્સે થાય એમ જરૂર તને ખૂંક લાગે છે, અને તેથી તને મ્હારા વિષે બ્હેમ આવતો જણાય છે; માટે મ્હારે તને કહેવું જોઈએ કે તોં મ્હને અહીંથી વદાય કરી દીધો હોત તો તારો પતિ જરૂર તને ઠપકો દેત. આ વાત તે હમણાં ઘેર આવશે એટલે તે પોતે જ તને સ્પષ્ટ કહેશે. કેમકે હું એક રાજપુત્ર છું, અને એક પયેશનાં રાજાનો ખાનગી એલચી છું. તારા પતિની રાજ-

નીતિને લીધે મહારા રાજાને એક અમૂલ્ય લાલ થયો છે. પણ તારા પતિએ બિલકુલ ઇનામ લેવા ના પાડી, તેથી મહારા સ્વામીએ-મહારા રાજાએ-મહને કહ્યું: કૃતરાતા, નદીની પેઠે, એક બાબુએ રોકવાથી બીજા બાબુએ કૂટી નીકળે છે; અને તૃષોદધિને હું કંઈ આપી શકું એમ નથી, તોપણ તેની સ્ત્રીને માટે તો હું કંઈ ભેટ મોકલું જ. કેમકે મહેં સાંભળ્યું છે કે તે એક અતુપમ સુંદરી છે. માટે તું આ મુક્તાહાર લઈ જા, અને એ બોવાશે તો તારું માથું ફૂલ સમજશે. રાતદહાડે ઘોડેસવાર થઈ રુરુ રાજાની નગરીમાં પહોંચ, પ્રધાનને શોધી કહાડ, અને આપની પત્ની વત્સતરી ક્યાં છે એમ પૂછ. તે તારા સમક્ષ આવીને ઊભી રહે ત્યારે આ હાર તારે હાથે જ તેના ગળામાં પહેરાવજે, અને કહેજે: આ ચિન્નૈથી રાજા ચન્દ્રદત્ત જણાવે છે કે તારા અને તારા પતિના આભારના ભાર તમે હું હંમેશા દબાએલો રહીશ, અને સંકટને સમયે આ

હાર મહને બોલવાવશે તો હું તમારી બહાર કરીશ. અને હવે, તું મહને જડી તેથી હું ખૂબ ખુશ થયો છું; કેમકે આ હાર ખોવાય તો મહારું માથું ઊડી જાય એ ખડીકથી હું નીકળ્યો ત્યારનો બિલકુલ ગ્રાધો નથી. જે પંખીએ આ હાર મહારા હાથમાંથી જૂંટાવી તારી પાસે નાંખ્યો તે ખરેખર કોઈ દેવતા હશે, કેમકે તે કોની પાસે લઈ જવાનો છે તે પંખી કેમ જાણી શકે? માટે એ હાર તું લે, અને તારો પતિ તે જુએ ત્યારે મહને બોલાવજે: એટલે હું તેને બધી વાત કહી આપ્યો જઈશ.

આ બધું તેણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું, અને હું આ ગપ મારતો હતો તે વખતે બાહ્યે ખરેખર મહારી સ્થામે તે બેઈ રહી હતી તેથી હું ધ્રુજ ગયો. તે મહને દેખતી નથી એ વિચારથી હું ખુશ થતો હતો, પણ તે સાથેજ તે અન્ધ છે એ વિષે મહને શંકા થતી હતી. હું કહી રહ્યો એટલે તે વિચારમાં બિભી રહી. તે વખતે હું તેને નિહાળતો હતો.

આખરે જે થવાનું હોય તે થાય, પણ અમારી વાતચીત લાંબી ચાલે અને હું તેને નીરાંતે નિહાળી શકું, એવી આશાએ મહેં એક ખરેખરું જુઠાણું ઊભું કર્યું એ જોઈ મહને અત્યંત હર્ષ થયો. થોડી વારે તે બોલી: ક્યાં છે એ હાર ત્યારે? મહારા તરફ જે કમળ જેવી હથેળી તેણે ધરી હતી તેમાં મહેં તે હાર મૂક્યો, અને મૂકતાં મૂકતાં તેની ભુજલતા તરફ મહેં છાનાંમાનાં કોઈ જુએ નહિ તેમ દુષ્ટ બુદ્ધિથી નજર કરી લીધી. તેણે તે હાર લીધો, બધે હાથ ફેરવી જોયો, અને પેલા ધરણ જોઈ આગળ ધકેલે હું આવ્યો ત્યારે તે જેમ માળાના મણકા ફેરવતો હતો તેમ એકે એક મોતી તેણે ગણી જોયું. તે વખતે હું તેના ભણી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો, ત્યાસ પણ ભાગ્યે જ લેતો હતો. થોડી વારે તે બોલી: આ મોતી તો બહુ મોટાં છે, નહિ વારૂં? મહેં કહ્યું: સમુદ્રમાં પણ એની જોડ નથી. તેણે રહેજ નીસાસો નાંખ્યો, ને દિલગીરીથી બોલી: મહારા કરતાં કોઈ બીજી આંખોને માટે આ સુંદર

મોતી છે. હું બહુ જ આતુરતાથી જોઈ રહ્યો, અને મનમાં બોલ્યોઃ અરે ! આ મધુર સુંદરી એની બીજી બધી બિતરતી બહેનોના જેવી જ હશે, અને તે જોઈ શક્તી નથી તે મોતીથી લોભાતી હશે ? હે પીપળ, જોકે મહુને તો તેથી લાભ હતો, છતાં તે બીજી સ્ત્રીઓ જેવી છે એમ માની મહુને ઘણું દુઃખ થયું. અરે ! પણ મહેં તેને અન્યાય કર્યો, અને તેને આગળી નહિઃ કેમકે તેના હૃદયમાં હું ના કળી શક્યો એવો ભાવ હતો.

પછી એકાએક, મહારી અટકળ પ્રમાણે અર્ધું મશકરીમાં અને અર્ધું પહેરી જોવાની કંઈક ઇચ્છાથી, તેણે હારના બે છેડા હાથમાં પકડ્યા અને પોતાને ગળે ભેરવવા ગઈ. પેલાં ભાગ્યશાળી મોતી એક ક્ષણભર તેના ઉન્નત વક્ષઃસ્થળ ઉપર વિરાજ્યાં. પણ તે ક્ષણે કેવળ ગલરાટમાં હું આત્મસંયમ રાખી શક્યો નહિ. હું આગળ ધર્યો ને બિતાવળે કહેવા લાગ્યોઃ એમ નહિ, તને આંકડો ભેરવતાં આવડતું

નથી. તે અન્ય હતી એટલે મહારા ઇરાદો કળી શકી નહિ, તેથી તે મ્હને શકે તે પહેલાં મ્હેં મહારા બંને હાથ-ઉંમરતા ને ભયથી ધ્રુજતા અને પોતાની ધૃષ્ટતાથી ચકિત થઈ કંપતા મહારા બંને હાથ-તેના ગળાની આસપાસ એકદમ મૂક્યા, અને હારના બંને છેડા હાથમાં લઈ એકઠા કરી હું આંકડો ભેરવવા જતો હતો. અને તે જ ક્ષણે મ્હેં જોયું, તો અકસ્મત નિરાશા રૂપી કાળાં અને ચળકતાં પાણીથી ભરપૂર ગુહાઓ જેવી આંખે મહારા પ્રત્યે જોતો તેનો પતિ તૃપોદધિ બાગમાં દૂર ઊભેલો દીઠો !

આ સાંભળતાં તૃપોદધિએ મનમાં નિશ્વાસ મૂક્યો. તે ક્ષણના સંસ્મરણથી તેના હૃદયમાં આજ ઊઠી ને બેઠાં બેઠાં તેણે દુઃખથી શરીર મરડ્યું. જપ જપવાતું બિલકુલ ભૂલી જઈ, તે કથાશેષ સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો.

હાથી બેઠ્યો: પીપળ, અમારી આંખે આંખ
 મળતાં સાપની ઉઘ દૃષ્ટિથી મોહિત થએલા પક્ષીની
 પેઠે હું કેવળ સ્તબ્ધ બિભો રહ્યો, ને હું શું કરતો
 હતો તેમજ મહારા હાથમાં હું શું ઝાલો રહ્યો
 હતો તેનું બિલકુલ ભાન ભૂલી ગયો. તે તો એકા-
 એક પાછો ફર્યો અને પાછું જોયા વગરજ ચાલતો
 થયો. તેજ ક્ષણે તેનો પતિ ત્યાં આવ્યો હતો તેથી
 હું સ્તબ્ધ બની ગયો એ વાતથી તદ્દન અબળુ
 વત્સલરીએ મહને એટલા જોરથી ધકકો માર્યો, કે
 હું પડતાં પડતાં રહી ગયો. તેના પતિએ ભંગાણુ
 પકળ્યું એ જ વિચારમાં લીન થઈ હું સ્વપ્નામાં હોઉં
 તેમ તેના તરફ તાકી રહ્યો, તે વેળાએ મહેં તેના
 મહેં પર ક્રોધને લીધે ઉવાના જેવી સ્તાય ચડી
 આવતી જોઈ, અને એક રાણીની પેઠે બિભી રહી
 તેણે પોતાની વક ભૂકુટિ ચડાવી, ને ક્રોધથી કંપતા

અવાજે તે બેઠી બેઠી: બાપડા, હું અબળા છું તેનો તું લાલ લેવાની હિંમત કરે છે કેમ ? જા, મર અહીંથી; મહારી પાસે આવવું હોય તો મહારા પતિની આજ્ઞા સિવાય નહિ જાને. એમ કહી તેણે પેલો વણખાંધેલો હાર પોતાના ગળા-માંથી ખેંચી જોસખંધ ફેંટી દીધો, અને તે ક્યાં પકડે તેની જરા એ પરવા કરી નહિ. હું તો તેના બિઝાટથી અને તેના પતિના દર્શનથી એવો દબાઈ ગયો કે શ્વાભમાં મહેં એકદમ તેનું કહેવું માથે ચડાવ્યું. મહેં કહ્યું: હે તૃપોદધિની સ્ત્રી, તું ભૂલ કરે છે અને અન્યાય કરે છે, પણ હું તારી આજ્ઞા માથે ચડાવું છું. હારની વાત તદન વીસરી જઈ હું દિવાલ પર ચડી ગયો, ને બિતાવળે ઘેર જતાં આમ વિચાર કરવા લાગ્યો: હવે, ઘણું કરીને તે તેને મારી નાંખશે. અને જો એમ થશે તો હું પોતે જ કબોતે મરીશ, કેમકે મહારાથી તેના વગર જીવશે નહિ. પણ કરવું શું ? હું ઘેર પહોંચ્યો કે તરત જ મહેં

જિતાવળે તૃષોદધિને તેડું મોકલ્યું, અગરજો તે આવશે ત્યારે તેને હું શું કહીશ તેનો મહેં વિચાર કર્યો ન હતો. પણ તરત જ મહારા દૂતો પાછા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: મહારાજ, તૃષોદધિ તો કંઈ એ જડતા નથી. જેવા જડે કે તરત જ તેમને અહીં લાવજો એવો હુકમ કરી મહેં તેમને વદાય કર્યા. તે આખી રાત મહુને જિંઘ આવી નહિ, હું આતુરતાથી રાહ જોતો બેઠો; વત્સવરીની મૂર્તિ મહારા મહેં આગળ તર્યા કરતી હતી, અને તેનો જાન જશે એમ મહુને ભય રહેતો હતો. સહવારમાં પેલા દૂતો ફરીથી આવ્યા અને બોલ્યા: મહારાજ, તૃષોદધિ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે; તે ક્યાં ગયા છે તે વિષેની અથવા બીજી કંઈ પણ માહિતી કોઈ આપતું નથી.

આ સાંભળી મહેં વિચાર કર્યો: ખરેખર, તે કોઈક ઠેકાણે ભરાઈ બેઠો છે, કેમકે તેને એમ ખ્હીક લાગતી હશે કે સજા હવે મહુને મારી નાંખશે. મહેં બધે

ઠેકાણે તેની તપાસ કરવા માણસો મોકલ્યાં; અને તે દર્મિયાન હું સુપ્ત રીતે પેલા બાગ આગળ ફરીથી ગયો; દિવાલ પર ચડ્યો, પણ તે બાગ સૂનો હતો, કેમકે વત્સતરી ત્યાં ન હતો. નિરાશાથી કાયર થઈ થોડી વાર પછી હું ઘેર પાછો આવ્યો, અને મ્હને સમાચાર મળ્યા કે હજી સુધી તૃષોદધિનો ક્યાંએ પત્તો મળતો નથી. આમ ઘણા દિવસ ચાલ્યું; હું રાજા તે બાગમાં વત્સતરીને શોધવા જતો, પણ બ્યર્થ; જાણે તેણે ને તૃષોદધિએ પાછળ કાંઈ પણ નામ નિશાની મૂક્યા વગર સાથે જ ગૂંમ થઈ જવાનો પ્રયત્ન રચ્યો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. પણ થોડે કાળે મ્હને એમ જણાયું કે તૃષોદધિની પત્ની મહારી પેઠે જ તેની તપાસમાં છે, ત્યારે મ્હેં તેને સખ તરફનો એક સંદેશો મોકલ્યો, અને કહાવ્યું: તારો પતિ ગૂંમ થઈ ગયો છે; કોઈ શત્રુએ એને મારી નાંખ્યો હોય એમ મ્હને ઘણા ભય રહે છે; અને તેની બુદ્ધિને અલાવે મહારૂં રાજ્ય અબ્યચરિત થઈ ગયું છે. તેને શોધી કહાડવાને હું ભગીરથ પ્રયત્ન

કરી રહ્યો છું, તે તને વિદિત છે. તું જરા પણ ગભરાઈશ નહિ. કદાચ તે પોતાની રાજનીતિને અંગે બાણી જોઈને ક્યાંક નીકળી પડ્યો હશે.

આખરે, અસહ્ય સોસથી પીડિત થઈ અને તેનો વિયોગ વધારે વખત સહન કરવાને અશક્ત બની હું રોજની પેઠે એક દહાડે બાગ આગળ ગયો, દિવાલ પર ચડ્યો, અને નીચે જોયું. અહા ! તે ત્યાં પાછી બિભેલી હતી, દિવાલ પર મ્હારી તરફ જોતી હતી, અને પહેલાંની પેઠે કાન ઢઈ સાંભળતી હતી. તેનાં દર્શનથી મ્હારા હૃદયમાં હરખ તો માય નહિ. એકદમ, રજા માઝ્યા વગર જ, હું દિવાલ પરથી નીચે ફરી પડ્યો, અને તેના બાણી ગયો; અને હું ચાલતો હતો તે વારે મ્હારા પગ તળે કંઈક હાથ્યું. મ્હેં જોયું તો હાર લીધો. તેણે ફેંડી લીધો હતો ત્યારનો તે ત્યાં જ પડી રહ્યો હતો. તેને ત્યાં પડેલો રહેવા ઢઈ હું બોલ્યો: હે તૃષ્ણ-દક્ષિની પત્ની, મ્હેં તને આખરે શોધી કહાડી લાગે

છે. હવે વિલંબ કર્યા વગર સાંભળ; મહુને ખીક રહે છે કે કહાય આટલી સંભાળ લીધા છતાં આપણી વાતચીત કોઈ ચાર સાંભળી જાય. તેણે શાંતિથી પૂછ્યું: શું છે ? મહેં કહ્યું: તું જાણે છે કે આપણા પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારનો તારો પતિ ગૂમ થઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું: હા, હું જાણું છું. મહેં પૂછ્યું: તે ક્યાં ગયો છે તે તું જાણે છે ? તેણે કહ્યું: ના. હું બોલ્યો: હું તને તે કહેવા અહીં આંચો છું. કેમકે હું તારી પાસેથી ગયો કે તરત જ હું તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો; અને તે વખતે તે પ્રવાસે નીકળવાની તૈયારીમાં હતો. મહેં તેને બગીચામાંના આપણા સમાગમની વાત કહી. તે તેણે સાંભળી, અને હું કહી રહ્યો એટલે તે બિતાવળે બોલ્યો: અત્યારે મુક્તાહારનો વખત નથી. કેમકે મહુને જાતભી મળી છે કે રુરુ રાજાએ કોઈક પ્રકારે મહારી પત્નીનાં દર્શન કર્યા છે, અને તે તેના પર એટલો બધો મોહિત થઈ ગયો છે કે તેને નિંદ પણ આવતી નથી. તે

હવે શું કરશે તે હું સારી પેઠે સમજું છું, કેમકે
 બીજી સ્ત્રીઓ તરફનું તેનું વર્તન જગજાહેર છે.
 માટે હજી વખત છે, અને હું નહાસી બાઈ છું;
 કારણ કે જો તે મ્હને પકડી શકે, તો હું ને તે
 બંને સમઝીએ છીએ કે તે વત્સલરીને પણ પકડી
 શકે. જ્યાં હું ત્યાં જ તે, કેમકે તેના જેવી સાધ્વી
 સ્ત્રી સ્વપ્નમાં પણ પતિનો ત્યાગ કરી શકે નહિ.
 પણ જો હું તેના પંખમાંથી બહાર છટકી બાઈ-
 અને હું હમણાં જ નહાસી જવાનો છું-તો મ્હારી
 પત્ની પણ સલામત રહે. કારણ કે તે છયેક તેનું
 હરણ કરી શકે નહિ, થોડા વખત સુધી તો તેમ
 નહિ જ કરી શકે, અને તે દમિયાન હું તેને ગુપ્ત
 રીતે ખસેડી લઈશ. અને હવે ખરી અણીને વખતે
 કોઈ દેવે જ તને મ્હારી પાસે મોકલ્યો લાગે છે;
 અને કોઈ પણ મુજ્જાહાર કરતાં વધારે કિંમતી
 વસ્તુ તરીકે હું તને મ્હારી પત્ની સોંપું છું. જલ્દી
 તેની પાસે જા, કેમકે તારા પર કોઈ બહેમાણે નહિ,

અને તેને મહારી પાસે લઈ આવ. મહારા ઘરના કોઈ માણસને આ વાત કહીશ નહિ, કેમકે તે બધાં રાજથી બહીએ છે, અને કદાચ ખાનગી રીતે રાજાએ તેમને લાંચ પણ આપી હોય. પણ તારે રાજાનો શિકાર પડાવી લેવામાં મહેન કરવી જ જોઈશે. પછી તેણે મહેન પોતાની સંતાવાની જગા બતાવી અને ત્યાંથી ચાલતો થયો. તે દિવસથી દર-રોજ હું તને આ બગીચામાં શોધું છું, અને તેના ઘરનું કોઈ ન બાંધે એવી રીતે તને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરું છું. આજે આખરે તારો મેળાપ થયો છે, અને હવે તને લઈ જવા માટે હું ક્યારે અને કેવી રીતે આવું તેની ગોઠવણ કરવી જ બાકી રહી છે. ચિલ્બ મા કર, કેમકે રાજા તારી તપાસમાં જ છે; અને ઘડી બાય છે તે વરસ જેટલી છે. આ હારથી જ તને મહારા પર વિશ્વાસ આવવો જોઈએ. જો, તેં ફેંકી લીધો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ તે પડેલો છે; મહારે લઈ જવો હોત તો માત્ર ઊંચકી લેવાનો જ હતો.

આ સાંભળતાં તૃષોદધિએ દાંત પીસ્યા, અને
મનમાં ઉદ્ગાર કહાડ્યો: હા ! બૂઠા રાજા, અસત્ય-
વાદી ચોર, આ હાથીની તો શું, પણ એથી વધારે
નીચ ચોનિમાં જન્મવાને તું લાયક જ છે.

હાથી બોલ્યોઃ પીપળ, હું અટક્યો એટલે તે
 અનિમેષ આંખોવાળી સ્ત્રી મહારા તરફ તિરસ્કારથી
 ખડખડ ખડખડ હસી પડી. તેના અદૃશાસના
 પ્રવાહથી સ્તબ્ધ બની જઈ હું મુંઝવણમાં જ ઊભો
 હતો, એટલામાં તે એકાએક બંધ થઈ ગઈ, ને બોલીઃ
 હે રુરુ રાજા, તારી અદ્ભુત કપટમય બુદ્ધિને માટે
 હું તને અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન દઉં છું. મહેને
 છેતરવાને તું બીજો શો પ્રપંચ રચશે તે જાણવાને
 હું ઉત્સુક હતી. તારી હુચ્ચાર્થ જોઈ મહેને આનંદ
 થાય છે, અને તું તારા ધંધામાં અને સ્ત્રીજાતિને
 ફોસલાવવાની કળામાં એટલો નિપુણ છે, કે હું
 ધારૂં છું કે રાજા ભર્તૃહરિ પણ તારી તોલે આવે
 નહિ. પણ હવે પાડાની પેઠે અસત્ય ને કપટરૂપી
 ગ્રહવમાં આજોટવું મૂકી દે, અને મહેને સાચેસાચું
 કહે કે તેં મહારા પતિની શી બહેન કરી છે ? તું

બાણ કે મહારે તને આ પ્રશ્ન પૂછવો ન હોત તો તું મહેને આજે અહીં જોઈ શકત જ નહિ. તેં તેને મારી નાંખ્યો છે, કે સંતાડી દીધો છે, કે શું કર્યું છે ?

તે બોલતી હતી ત્યારે મહારા પર પ્રહાર થયો હોય તેમ હું આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયો. અને મહેં ઉદ્ગાર કહાડ્યો: હે સતી, તું સ્વપ્નામાં છે ? નહિ તો આમ બકવાટ ન કરે. એટલે તેણે પોતાનો નામ્બુક પગ ગુસ્સામાં જમીન પર પછાડ્યો. અને દહતાથી છતાં તિરસ્કારથી બોલી: હે રાજા, મધ્યાહ્ને સૂયે ઢાંક્યો રહે પણ રાજા ઢાંક્યો ન રહે, એ હજી તારા અનુભવથી તું શીખ્યો નથી ? અને સેંકડે સ્ત્રીઓના સમાગમથી પણ તને હજી ખબર પડી નથી, કે કપટ અને કળામાં નિષ્ણાત રાજાને પણ એક સ્ત્રી-મહારા જેવી અપૂર્ણ સ્ત્રી પણ-કપટના ભેદ શીખવી શકે ? શું તું એક અન્ધ જનથી પણ મહાત થઈ ગયો ? એના જેવી નમ્ર સ્ત્રીને પણ આમ ગર્વિષ્ઠ થવાનું એકાએક કારણ મળ્યું તેથી

સ્તબ્ધ બની જઈ હું તેના સ્થાને તાકી રહ્યો હતો. તેનાં લાવણ્ય અને કળાએ મહારા ક્રોધને હરીલીધો ને હું વિવશ બની ગયો. એટલામાં તે હસી પડી ને તરત જ બોલી: અરે ! આખરે તું ચૂપ થઈ ગયો, અને અસત્ય ને બદલે સત્ય બોલવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તારી વાચાળતા ક્યાં ગઈ ? તું રાજા છે એવો મ્હને પ્રથમથી જ બ્હેમ પડ્યો હતો, કારણ કે તારા અવાજમાં ઉપરિપલ્લાનો ઘોષ સંભળાતો હતો, અને એટલા જ માટે મ્હેં બાણી જોઈ ને તારા હારને હાથમાં લીધો હતો, અને તેની કિંમત વિશે ખાતરી કરી હતી. મ્હેં તે વખતે મનમાં વિચાર્યું: આ આભૂષણ રાજા સિવાય કોઈનું હોય જ નહિ. એ હાર એક પક્ષી અહીં લઈ આવ્યું એ વાત પણ પેલી મીનની વાતની પેઠે જોડી કહાડેલો જ હતી, એ હું સારી પેઠે સમજું છું. મ્હને ફસાવવાને માટે લાલચ તરીકે જ તું એ હાર લાવ્યો હતો. સ્ત્રીબતિના સ્વભાવથી વાકેફ હોઈ તે એ વડે મ્હને ફસાવવાની

ઉમેદ રાખી હતી. ત્યાર પછી, તને ખબર પડે નહિ એવી રીતે, એક બે દિવસ પર, રાત્રીને અંધાર સંભળાય એવી જગાએ હું પાલખીમાં બેસીને ગઈ, અને ખરેખર મહેં તારો સાદ ઓળખ્યો. માટે હવે ઠાંકપિછોડે કરવો મૂકી દે, કેમકે અન્ધ જન પણ રહેજ સમજી શકે એટલી બધી વાત જિઘાંસી છે. અને મહેને કહે કે તેં મહારા પતિની શી બહેન કરી છે ? પત્નીને ભેટવાના પૂર્વરંગ રૂપે તેં પતિનું ખૂન તો કર્યું નથી ?

મહેં જિતાવળમાં જવાબ દીધોઃ હે અજબ સુંદરી, તારો પતિ અલોપ થઈ ગયો તે વિષે હું તારા જેવો જ અબાણુ ન હોઉં તો મહારા જીવના જ સમ. બદકે, તેને શોધી કહાડવા મહેં વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે કેમ ગુમ થઈ ગયો તે હું કળી શકતો નથી. તેણે કહ્યુંઃ તું વાત જિઘાંસવાનું કરે છેઃ તેની ન્હાસલાગતું કારણ તું જાણે ન બાણતો હોય, પણ હું તો બાણું છું. મહારી ખાતરી છે, કે મહારા ઉપરના તારા પ્રપંચ સાથે તે વાતને ગમે તે પ્રકારે

સંબંધ હોવો જ જોઈએ. કેમકે જોકે મહને સમ-
જણ પડતી નથી તોપણ એ બંને વાત એકી વખતે
બનેલી છે.

પીપળ, તે બોલતી હતી ત્યારે તેની બુદ્ધિથી
હું ચકિત થઈ ગયો. જોકે તેની અન્યતાના કારણે
તેણે તેના પતિને મ્હારી પેઠે બગીચામાં જોયો નહોતો,
તથાપિ તેણે સત્ય લગભગ શોધી કઢાડ્યું. હું
બોલ્યોઃ વત્સતરી, હું સમ ખાઈને કહું છું કે તારો
પતિ સ્વેચ્છાથી જ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, અને તેની
સ્થાને કશો એ પ્રપંચ સ્વવા રૂપી પાપ મહેં કર્યું
નથી. બિલકુલ તેની ગેરહાજરીથી મ્હારું રાજ્ય કથળે
છે. તેણે કહ્યુંઃ કોઈ પણ બાબતમાં હવે તારા
વચન પર વિશ્વાસ રાખવા જેવું તે રાખ્યું નથી,
છતાં આ બાબતમાં તારા વચન પર વિશ્વાસ રાખ્યા
બગર તારું કહેવું મહને કંઈક ખરું લાગે છે. પરંતુ
જોકે તેં એમને વસ્તુતઃ આધાપાછા કરી લીધા નહિ
હોય, તોપણ તારા કાર્યને લીધે જ એમને ખસી
જવું પડ્યું છે. નિઃસંદેહ એમણે તારો પ્રપંચ કોઈ

પણ રીતે જાણી લીધો અને તેથી ન્હાસી ગયા, અને
અરે ! એટલેથી જ વાત અટકી હોય તો સાફ.
સહજ જિજ્ઞાસાથી મહેં તેમને બહેમ પડે તેવું કામ
કર્યું તેટલા માટે હું મ્હારી જાતને સખત ઠપકો
દઉં છું; હાર પહેરાવવાને નિમિત્તે તેં તારા હાથ મ્હારા
ગળાની આસપાસ મૂક્યા અને બાયલાની પેઠે મ્હારી
અન્ધતાનો લાલ લીધો, તે વખતે એ અહીંઆં
નહોતા તોપણ હું અપરાધી છું એમ મ્હને લાગ્યું
હતું. અને એ જમારે પાછા આવશે ત્યારે આ વાત
તેમને કહીશ અને મ્હારા ગુન્હા બદલ તેમની ક્ષમા
માગીશ; અગરજો એ ગુન્હો મ્હારી અન્ધતાને લીધે
અને તારા નિન્દા વિશ્વાસઘાતને લીધે થયેલો છે.

તૃપોદધિએ આ સાંભળ્યું અને મનમાં ઉદ્ગાર
કહાડ્યો. અહો ! પવિત્ર આત્માવાળી સીઓનું
અન્તર્જ્ઞાન અજબ તરેહનું હોય છે; કેમકે તેણે ખરે-
ખર્ચ સત્ય શોધી કહાડ્યું. અરે ! સ્વપ્નમાં મહેં એના
ઉપર બહેમ આણ્યો હોય તો એ મ્હને ધિક છે! અને
જપની વાત ભૂલી જઈ તેણે કથા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, કશો પશુ ઉત્તર ના
 હઈ શકાયાથી મ્હેં મૈન ધારી તેના સ્કામે બેયાં
 જ કીધું. તેણે જે જે કહ્યું તેનાથી હું જ ગુન્હેગાર
 હતો હતો, છતાં તેને માટે અફસોસની વાત એ
 હતી કે તેનાં વચનોથી, બગતામાં ઘી હોમાય તેમ,
 મ્હારો કામાગ્નિ વધારે પ્રલીપ થયો. તેનો કોષ,
 તેનું દુઃખ, તેનો પશ્ચાત્તાપ, અને તેનું અદ્ભુત
 બુદ્ધિચાતુર્ય-એ સર્વથી તે પહેલાંના કરતાં મ્હને
 વધારે મનોહર લાગી; અને કોઈ દીપકનો પ્રકાશ
 દૂધિયા પત્થર પર પડી પાછો ભભકલયો. અગહળે,
 તેમ મ્હારો દુરાચાર તેની પવિત્રતાથી પાછો ઠેલાર્ધ
 મ્હને અકારો ઘઈ પડ્યો. તે એકાએક જમીન પર
 બેસી ગઈ, અને બોલી: તું ત્યાં મ્હારી સંમુખ બિભે
 રહે, ને સાંભળ. મ્હારા પતિ ક્યાં જતા રહ્યા અને
 શામાટે જતા રહ્યા એ વાત બાળુએ રહી, પણ

હવે તેં શું કરવા ધાર્યું છે ? તારા પંખમાં સપડા-
એલી આ હું અહીં બેઠી, અને વળી છેક નિરાધાર
સ્થિતિમાં; તારા મનોરથ પૂરા કરવાને હવે કરી
આડખીલ નથી. માટે મ્હને કહે કે તારે શો ધરાહો
છે. તે રાહ જોતી બેઠી; હું એકે શબ્દ બોલ્યો નહિ,
માત્ર તેને મોહથી નિહાળતો હતો, અને તેની અન્ધતા
રૂપી દાલની પાછળ જાણે સંતાતો ફરતો હતો. થોડી
વારે તે ફરીથી બોલી: તેં કેમ મુનિવ્રત લીધું છે ?
મ્હારો ઉપભોગ શી રીતે કરવો તેના વિચારમાં પડ્યો
છે ? એવી તરહી લેતો મા, કેમકે હું મ્હારી મેળે
જ તને કહીશ. તું રાખ છે, કેમ નહિ ? તારી પાસે
કોઈ પણ નીચ કામ કરવાને નોકરો તૈયાર હશે.
તેમને રાતે કોઈ ન જાણે એમ મોકલજે, તેઓ મ્હને
બિપાત્રી જશે એટલે તારો બેઝ પાર. તે ફરીથી
હસી પડી અને બોલી: અથવા શું તેં એમ ધાર્યું
હતું કે તારા અનુભવમાં આવેલી બીજી સીએની
પેઠે હું પણ રાખ જેવો માણસ મારા પર આસક્ત

બન્યો છે એ બાણી કુલાઈ જઈશ ? તો પછી તારી ઉચ્ચ પદવી મહારાથી ગુપ્ત રાખવાને તેં શામાટે પ્રયાસ કર્યો ? ખરેખર તારી બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ હતી. તું બાણતો નથી કે ઘણું ખર્ચ સીચો, દીવાની આસપાસ લમતાં મૂર્ખ પતંગિયાંની પેઠે, રાજાની આસપાસ લમે છે, અને તેના લપકાનો ક્ષણમાત્ર ઉપસોગ કરવા બદલ પોતાની આબરૂ રૂપી પાંખો તેમજ પતિના સુવશ રૂપી પોતાના જીવને હોમવાને તત્પર હોય છે ? અથવા એક પુરુષ તરીકેનું તારું સૌન્દર્ય મહને લલચાવશે એમ તેં ધાર્યું હતું ? મહેં સાંભળ્યું છે કે તારા રાજ્યમાંનો કોઈ પણ પુરુષ સૌન્દર્યમાં તારી બરાબરી કરી શકે એમ નથી. પણ હું અન્ધ છું, તેથી તારી પ્રશંસા કરી શકું એમ નથી; તેમજ હું જ્ઞીકથી નહાસી જાઉં એટલો બધો તું વરવો હોત તોપણ હું તારા પ્રત્યે અરુચિ દેખાડત નહિ. અરે, હું સાચું કહું છું કે તારું બાહ્ય રૂપ તારા આન્તર સ્વરૂપને મળતું આવતું

હોય, તો તું નક્કી ઘણો વરવો જ છે; અને હું દેખતી નથી એ વાતથી મ્હારા જીવનમાં આજે પહેલી જ વાર મ્હને આનન્દ થાય છે. અને અત્યંત નિરાશાના આવેશ-વાળા મનુષ્યની પેઠે તે ફરીથી હસી પડી; આ બધો જ વખત હું તો તેના સંમુખ મૌન ધારી બિભો જ રહ્યો હતો, તેના ઉપર તેમંજ મ્હારા પોતાના ઉપર ખુબ ગુસ્સે થતો હતો; છતાં તેણે જે જે કહ્યું તેથી તેનાથી વિમુખ થવાને બદલે તેને અભિ-મુખ થતો ગયો.

પછી ઓચિંતી તે બોલી: મ્હારાજ, મ્હારો કેટલો લેવાનું મૂળ કારણ શું? ચાલ, હેયું બિધાવીને વાત કર. મ્હારો પ્રેમ જ તારે જોઈએ, કેમ નહિ? હું બોલી ગઈયો: હા, ખરેખર, તારો પ્રેમ જ; અને તેને માટે હું મ્હારું આખું સબ્બ ખોવા તૈયાર છું. એટલે તેણે કહ્યું: જો, દરેક રીતે ત્હોં મૂખાંઈ જ કરી છે. અરે! પતિનું ખૂન કરી પત્નીનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો! તો જે સીની પૂજા કરવા તું તત્પર થયો

છે તે કેવી રાક્ષસી હોવી જોઈએ ! હું ઝડપથી બોલ્યો :
 મહેં તને નથી કહ્યું કે મહેં તારા પતિનું ખૂન
 નથી કર્યું ? વળી, હે ચંદ્રી, દરેક સ્ત્રી પતિને ચડાય
 છે ? તારો પતિ તો તારાં કરતાં ઘણો ઘરડો છે,
 અને વળી તને એકલી જ રાખે છે. તરત જ તેણે
 કાને હાથ દીધા, અને બોલી : જો મહારા પતિ વિ-
 રુદ્ધ એક અક્ષર તું બોલ્યો, તો હું આંધળી તો
 છું અને બહેરી પણ થઈશ. મહારા પતિ મહને તને
 સોંપીને જ ચાલ્યા ગયા છે, એવું તેં મહને સમ-
 જાવવાનો કેમ પ્રયત્ન ના કર્યો ? તું મહને લેખે છે
 એવી જ સ્ત્રી હું હોત, તો એથી તને જરૂર લાભ
 થાત. અથવા પૈસા આપી મહારા પતિ પાસેથી મહને
 વેચાડી લેવાનો તેં કેમ પ્રયાસ ના કર્યો ? તું ધનાઢ્ય
 છે. કદાચ એમ હશે, કે શુદ્ધ સોનાનો મેરુ તું
 આપે તોપણ મહારા પતિ મહને વેચે નહિ, એ વાતથી
 તું સારી પેઠે વાકેફ હઈશ. ત્યારે જે વસ્તુ તે વેચવા
 ઇચ્છતા નથી તે તેમની પાસેથી કપટથી પડાવી

લેવાનો પ્રયત્ન કરનાર તું ચોર નહિ તો બીજું શું ?

આ સાંભળી તૃપ્તોદયિ મનમાં ધીરથી બોલ્યોઃ
અહા ! શાબાશ છે ! હીક કહ્યું ! હે વજ્રપ્રમાણુ
પત્ની, તે તારા સંમુખ મૂકીએ ને નીચે મોંઘે જ
બિંબો રહેવાને લાયક છે. અને જપ જપવા ભૂલી
જઈ તેણે વાર્તા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બેસ્યો: હે પીપળ, તે જાણતી નહોતી કે આ પ્રમાણે મ્હને મ્હાત કરવામાં તે પોતે જ મ્હાત થતી હતી, કેમકે તેના વર્તનથી તે મ્હારા હૃદય પર વધારે ને વધારે પ્રભુતા પામતી હતી. તે બધો જ વખત તિરસ્કાર રૂપી અગ્નિથી તે જાણે મ્હને બાળીને ભસ્મ કરી દેતી હતી; પરંતુ અજાણ જોવી વાત છે કે તે જ ભસ્મમાંથી એક જુદા પ્રકારનો પણ વધારે ભીષણ અગ્નિ તે બિખળવતી હતી: મ્હને ફટ કહેનાર જનનું તન અને મન એટલું બધું અવધૂર્ય લાવણ્યથી બિભરાતું હતું. પછી એકાએક, પોતાની અનાથ સ્થિતિના ભાનથી જાણે નિરાશ બની ગઈ હોય તેમ, તે હસવું મૂકી ઈશ્વરના મંડી પડી. બેઠાં બેઠાં શરીર આગળ પાછળ હલાવીને તે રોઈ; અત્યન્ત દયાર્દ્ર હૃદયે હું તેના ભણી ભેઈ રહ્યો, તેના દુઃખનું ધરણું હું છું તે ભેઈ હું વિવશ બન્યો, છતાં તેને મ્હારી પોતાની કરવાનો મ્હારો

નિશ્ચય વધારે નિષ્કુર બન્યો. અરે ! પ્રેમની નિષ્કુરતા અતિ ભયંકર છે: વળતુહયનો થઈ તે પોતાના પ્રેમ-પાત્રના હૃદયને વીંધી નાંખે છે; અને પ્રેમી જનનું વર્તન પણ અતિ વિચિત્ર છે: જેને માટે માથું આપવાને આતુર છે તેના પ્રત્યે તે અભાવથી વર્તે છે અને તેને નિર્દયપણે દુઃખી દુઃખી કરી નાંખે છે. કેમકે તેને મ્હારા હાથમાં લઈ શાન્ત કરવા બદલ હું મ્હાડું રાખ્ય આપી દેત; છતાં તેનો ઠપકો મ્હારા હૃદયે બિલકુલ સાંભળ્યો નહિ, અને તેનો નિશ્ચય તોડાવી તેને મ્હારે સ્વાધીન બનાવવામાં જ તે દહ રહ્યું. અને હું તો જિયો જ રહ્યો, અને તેના દુઃખનું વાદળ વિખરાઈ જાય ને જે સ્થિતિ ફેરવવાને હું અસમર્થ હતો તે તે પોતે જ ફેરવે તેની સહ જોવા લાગ્યો. આખરે તેણે માથું ઝાંચું કર્યું, અને કહ્યું: હે રાજા, તારે કરવું હોય તે કર. તું તને ક્યા કે કરાવ્યા કંઈ જો નહિ આવે ? તારે મ્હારો પ્રેમ જોઈએ છે ? તો પછી, જે ઉમળકાથી

આપવામાં આવે તો જ મીઠો લાગે છે, તે બળાત્કારે લેવાથી તને શો લાભ થશે વાડું ? અથવા ચેતન-રહિત મૃત શરીરને તું શું કરીશ ? શું તું શબ પર પ્રેમ કરીશ, અથવા શબ તારા પર પ્રતિપ્રેમ કરશે ? પ્રેત સાથેના આવા સમાગમને તું પ્રેમ કહીશ ? હું ખડું કહું છું, કે આવો પ્રેમ એક દિવસમાં પલટાઈ જશે ને પરિણામે દ્વેષ નીપજશે.

હું બોલી બિઠ્યોઃ અરે ! વત્સતરી, તું મા બોલ, મા બોલ, કે તું મહને ચઢાઈ ચકીશ નહિ; અને તું મરવાની વાત મા કર, કેમકે તું મહાડું લુવિત છે અને જાણે તું મહારો આત્મા જ છે. અરે, ખડું પૂછે તો તારા વિનાનો હું જ તદન મુએલો છું. અરે ! આટલાં બધાં વર્ષો મહેં મરણુદશામાં જ ગાળ્યાં છે; અને આ દિવાલ પર હું પ્રથમ ચડ્યો ને નીચે મહારા લુવિતસમાન તને બિબેલી જોઈ, ત્યારથી જ હું લુવન્ત દશામાં આવ્યો છું. અફસોસ ! વત્સતરી, તું હયા કે કરુણાની વાત કરે છે, પણ પત્થર

કરતાં કંઠે હીસતા તારા પેલા હૃદયમાં બેમાંથી એકેનો લેશ પણ ક્યાં છે ? અથવા તું પોતે અન્ધ છે એટલે બીજા બધા પણ અન્ધ છે એમ તું ધારે છે ? અરે, હું ખરેખર અન્ધ હોત અને તને જોઈ શકતો ન હોત તો કેવું સાફ ? કેમકે આ તો તારાં દર્શન કરવાં એ કાલકૂટ^૧ કરતાં પણ વધારે નિષ્કુર વિષ છે. કાલકૂટ પીવાય એવું હતું, પરંતુ તારું નીલ ઉન્માદક લાવણ્ય દૂરથી જ વિઘાતક થાય છે, રણમાં પ્રવાસીને મૃગજળ દેખાડી તેની તૃષ્ણા સતેજ કરી તેને પાન વગર પાછો જ કહાડે છે. અરે ! ખરેખર તું માયાની મૂર્તિ છે, લવણ સમુદ્ર કરતાં એ વધારે અકારી છે; કેમકે જીભ ને આંખ બંનેને તું લાવણ્યમય^૨ લાગે છે. મરી પડવાની ધમકી આપી મહેને અહીંથી કહાડી જ મૂકવો હતો,

૧. મહાદેવ પી મથા હતા તે વિષ; તેનો રંગ નીલ હતો તે પરથી તેમનું નામ નીલકંઠ પડ્યું.

૨. લાવણ્ય = (૧) સૌન્દર્ય, (૨) આશય.

તો પછી શામાટે તેં મ્હને તારી અગાધ ને અકળ આંખોથી લોભાવ્યો, અને તારી ટટજાવનારી છાતીના ધબકારા રૂપી મોજાના ઊછળાથી મ્હારી બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરી મ્હને બેભાન કર્યો ? શું મ્હારા વિનાશને જ અર્થે વિધાતાએ તારું અનુપમ સૌન્દર્ય ઘડ્યું, અને તારા ઢેહના પ્રત્યેક વિભ્રમમાં સ્ત્રીત્વને સુયોગ્ય આવી મધુરી મીઠાશ મૂકી ? સ્ત્રીજાતિની સુકોમલ ને આકર્ષક મધુરતાના આદર્શરૂપ તારા જેવી સ્ત્રીને માટે મ્હારામાં મદનાનળ તેણે શામાટે પ્રગટાવ્યો ? શું ઉપહાસમાં મ્હને તેનાં સાક્ષાત દર્શન કરાવી પછી એમ કહેવા માટે, કે “ તું એ વાત હવે વીસરી જા, તું અહીંથી જતો રહે, કેમકે એ તો બીજાના ઉપભોગને અર્થે છે ” ? ના, ના, હું અહીંથી જવાનો નથી, મ્હારું કહ્યું માન કે આપણા બેનો વિયોગ કરવાને તું ફેગટ ફાંફાં મારે છે. હું તો આપણા બેની એવી સજડ ગાંઠ બાંધવાને ઇચ્છું છું, કે ઉમા-મહેશ્વરની પેઠે તું ને હું એક જ થઈ જઈએ, અને

મ્હારા અર્ધાગ રૂપે તું મ્હારી ન્યૂનતાપૂરક હોઈ તારા હૃદયમાં મ્હારી અને મ્હારા હૃદયમાં તારી મૂર્તિ બેસાડે.

તે બોલી: ના, એ વાત અશક્ય છે, કેમકે વચમાં મ્હારા પતિ છે. મ્હારા હૃદયમન્દિરમાં બેસાડેલી મૂર્તિ તે છે, તું નથી.

આ સાંભળનાર તૃપ્તોદયિ ધીરે રહીને મનમાં બોલ્યો: સ્વપ્નમાં એ એના ઉપર બહેમ આણનાર પતિને અનેક વાર ધિક્કાર છે ! અને જપ જપવા વીસારે પાડી કથાશેષ સાંભળવાને તે ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો.

હાથી બ્રહ્મોઃ પીપળ, તેનું કહ્યું સાંભળી
 મહેં ચીસ પાડી. હું બોલી બ્રહ્મોઃ અરે ! તારો
 પતિ ! અરે અકસોસ ! હું તેને વીસરી જ ગયો
 હતો. એટલે ધીમે રહીને તે બોલી : પણ હું વીસરી
 ગઈ નહોતી. મહેં બંધે સાદે કહ્યું : અકસોસ !
 અકસોસ ! મહેને નિરાશ કરી પાયમાલ કરનાર એ
 પતિને ધિક છે, ધિક છે ! કાળામેશ વાદળાની
 પેઠે મહારી પૂજ્ય શશિલેખાની અને મહારી આડે
 તે આવે છે. અરે ! તે ના હોત તો તેના શ્વેત
 કરામૃતરસમાં તરબોળ થઈ હું ચન્દ્રમણિની પેઠે
 જૂક્યા કરતો હોત. અરે ! દેવે એને આપણી બેની
 વચ્ચે ક્યાં નાંખ્યો ? તું તેની નજરે ચડી તે પહેલાં
 આપણે મેળાપ કેમ ના થયો ? હા ! વિધાતા એક
 પતિને બિડાવી દે, ભવન્ત પદ્મથોની યાદીમાંથી એનું
 નામ છેકી નાંખે, તે હયાતીમાં જ નહોતો એમ તેને
 શૂન્યમાં ભેગવી દે, વીસરાએલા સ્વપ્નના સ્મરણ કરતાં

તેને વધારે આછો કરી દે, તો તેમાં તેનું શું બચવારું ? અફસોસ ! આ પતિએ અને વિધાતાએ મ્હને છોડ્યો; હું જરાક મોઝો પડ્યો, તેથી આ મ્હારો કુયોગે મળેલો જન્મારો એળે ગયો. પણ આ પતિ એ કેવો ? બેદરકારીથી રસ્તામાં ફેંકી દીધેલા પુષ્પની પેઠે તને આમ તણને આપ્યો બચ તે પતિ કહેવાય ? વળી એ પુષ્પ મ્હને જડ્યું નથી ? તેના ધણીની ગેરહાજરીથી તે નષ્ટિયાતું થયું નથી ? અને મ્હેં જિંદગી લીધું તો હું શામાટે મ્હારા માથામાં તે ન ઘાલું ? જેની હયાતીની ખાતરી નથી તે તારો ધણી શી રીતે ? અરે ! તે નિઃસંદેહ મરી ગયો છે, અને હવે તને મ્હારી કરવામાં વિપ્લવ પતિનું બહાનું તું કહાડી શકે એમ નથી. તે તત્ક્ષણ બોલી બિડી ! જો તે ખરેખર દેવલોક પામ્યા હોય તો મ્હારો ધર્મ છે કે મ્હારે તેમની પાછળ સતી થવું; અને એમના મરણની ચોક્કસ ખબર મ્હને મળે કે તરત જ હું તેમ કરીશ. હું બોલી બિડ્યો :

ના, ના, સતી થવાનો વિચાર સ્વપ્નમાં એ કર્યો તો તારી વાત તું જાણે: તેં શી રીતે જાણ્યું કે એ મરી જ ગયો છે ? નિઃસંદેહ તે મરી ગયો નથી, પણ માત્ર કંઈક ભરાઈ ગયો છે; અને શું તું તેની પહેલાં પરલોકવાસી થવાનું ઘોર પાપ માથે બેઠી રહેવાનો વિચાર સ્વપ્નમાં એ કરીશ ખરી ? હું ખરું કહું છું કે તેની વાટ જોવી એ જ તારો ધર્મ છે. તેણે કહ્યું: ત્યારે જો તે મરણ પામ્યા ન હોય, તો હું વિધવા નથી, પણ તેમની પત્ની છું.

આ સાંભળી મ્હારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં, અને હું બેઠી ઊઠ્યો: અરેરે ! તેને જીવતો ગણું કે મરી ગયેલો ગણું, બંને રીતે તે મ્હારી આંતરે આવે છે, અને હવે મ્હારું આવી બન્યું. પણ જો તે બિલકુલ પાછો જ ન આવે તો પછી ? વરસનાં વરસ પાછીના રેલાની પેઠે વહી જાય અને તે તો દર્શન દે જ નહિ, તો પછી ? તે હમિયાન, કમળ જેવું તારું રૂપ કરમ્પાઈ જશે, ત્યારે કોમળ મધુર શરીર-

ને કરચલી રૂપી અદેખા કીડા એક પછી એક
 ધીમે ધીમે આવી ખાઈ જશે, તારા નાગુક કાન
 તજેનો ભાગ ચીમખાઈ જશે, અને બાણે ઘડપણુ ને
 મરણની પાસે આવતી છાયાના ગ્રાસથી તારા કાળા
 કેશ ધોળા થઈ જશે. તારું સૌન્દર્ય કરમાય ને મહારા
 મુખની સરિતા મહારા મહોં આગળ થઈને વહી
 જાય, તે બધું શું મહારે રસ્તે જનારની પેઠે મૂંઝે
 મહોંએ જોયાં જ કરવાનું ? તેણે ધીમે સાદે કહ્યું :
 રાતઢાકાડે હું એમની વાટ જોયા કરીશ; એ ગમે
 ત્યારે આવશે તોપણુ હું એચિંતો આવ્યો એમ
 એમને લાગશે નહિ, હું એમની રાહ જોતી જ
 હઈશ; પિયુ પરદેશ છે તેથી દિલ્લીરીમાં હઈશ,
 છતાં ઘેર આવતા રાજના માનમાં ધનપતાકાથી
 શણગારેલા શહેરની પેઠે હું સદા આનન્દમાં રહીશ.

સ્નેહ અને નિરાશાની વચ્ચે અદ્ધર લટકતો
 હું તેની સ્થામે થોડી વાર તાકી રહ્યો; કેમકે તે
 એલતી હતી તે વખતે તેનું મહોં લાલચોળ થઈ
 ગયું, તેનો અધર કંપલા લાગ્યો, અને તેની અનિમેષ

આંખો મહને નહિ પણ દૂર તેના અદૃશ્ય પતિને
 જોતી હોય તેમ દેખાઈ હું જાણતો હતો કે તે
 જે જોતો છે તે જ પળશે. તેથી હું હાથ ધસવા
 લાગ્યો ને ચોકથી રડ્યો. હું બેઠ્યોઃ અરે! આ
 તો અન્યાય કહેવાય; પૂર્વનાં પાપે આ પતિરૂપી
 ભૂત મહને વળગ્યું છે અને મહને નચાવે છે. તે
 અદૃશ્ય છે, છતાં હાજરાહજૂર છે; અગરજો મહને
 લાગે છે કે આકાશમાં ઊડતા હંસના પીછા પરથી
 એક કાંકરો સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચ પડે ને તેનો પત્તો
 લાગે નહિ, તેમ દિક ને કાળમાં એનો પણ પત્તો
 નથી. અને હે પીપળ, થયું પણ હું કહું છું
 તેમ જ. તેનો પતિ પાછો આવ્યો જ નહિ, અદૃશ્ય
 થઈ ગયો, અને મહેં કે બીજા કોઈએ એને ફરીથી
 જોયો નહિ, તેમ એ ક્યાં ગયો તે જાણ્યું એ નહિ.

આ સાંભળી તુષોદધિ મનમાં બેઠ્યોઃ અહા!
 આ હાથીને ક્યાં ખબર છે કે અહીં બેઠું બેઠું આ
 બધું કેાણુ સાંભળે છે. અને જપ જપવા વીસરી
 જઈ કથાશેષ સાંભળવાને તે ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, પ્રેમભક્તિ અને અત્યંત નિરાશાની વચ્ચે બમેલા જંગની મૂર્તિ સમાન હું તેના સંમુખ બિભો હતો, એટલામાં તેના એક ઊઘડ્યા ને તે બોલી: હે રુર રાજા, તારું કંઈ વળવાનું નથી. માટે કાલાવાલા કરી મહને હોસલાવવાનું રહેવા દે, અને ચાલ્યો જા. તું બોલી બોલીને નકામું તારું ગળું દુખાડે છે. કોઈ ચારંવાર ફેંકીને હવામાં પથરો અદ્ધર રાખવાનો પ્રયત્ન આદરે અને તે પથરો જેમ દર વખત અચૂક નીચે ભોંય પર પડે, તેવી તારી દશા છે; કેમકે તારા પ્રયાસને નહિ ગણકારતાં મહારું હૈયું મહારા પતિનું જ રટન કર્યો કરે છે.

મહેં કહ્યું: અહા ! હવે હું સમજ્યો કે મહેં મહન ભગવાનનો અપરાધ કયો છે અને વિધિરાજ ગણપતિ ગુરસે થયા છે. કેમકે પહેલા દેવની મહારા પર મહેર નથી, અને બીજાએ તારા પતિરૂપી

વિપ્લવગિરિ આડે આહુયો છે. દૂર રહ્યો રહ્યો પણ એ
 ગિરિની પતિસંરમરણ રૂપ કારમી છાયા પડે છે,
 અને હું તેની કાળાશમાં અગોપ થઈ જઈ તારા
 હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તારી આંખો
 દેખતી થાય તો કેવું સાડું ! કેમકે કદાચ તારાં
 નયન દ્વારા મહને પ્રવેશ મળે; પણ હાય ! તારા
 જિગરમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર બંધ છે. અથવા તારી
 પેઠે હું પણ દેખતો ન હોત, તો તું એ મહારા
 જિગરમાં પેસી શકત નહિ. અરે ! તું મહારા હૃદયની
 દેવી બને અને મહને તારા હૃદયમાં પગ સરખો એ
 મૂકવા ન હે, એ તારો ન્યાય કેવો ? તેણે કહ્યુંઃ
 મહારા હૈયામાં જગા નથી; હું રંક છું, તેથી મહારા
 હૈડું નહાતું અને સાંકડું છે, તેમાં એક જ જણ
 માય તેટલી જ જગા છે; પરંતુ તું તો રાજા છે,
 એટલે તારું હૈયું મહારા મહેલ જેવું વિશાળ છે,
 અને તેમાં અગણિત મહેમાનોને સાડું બોઈએ
 તેટલા ખંડ છે.

આ સાંભળી મ્હારું હૃદય ભસઈ આવ્યું,
 અને હું બોલ્યોઃ અરે ! વતસતરી, તારાં વચન ઘણાં
 તાતાં છે, અને મ્હારા હૃદયમાં ખરછીની પેઠે સાલે
 છે. હવે હું સમજ્યો, કે દરેક જણ પોતાની મેળે
 જ દંડાય છે, કેમકે તેનાં કર્મ કાળિયા કુતરાની
 પેઠે તેનો કેસ મૂકતાં નથી અને તેને છટકવા દેતાં
 નથી. અરે ! તું ખરું કહે છે, મ્હેં મારા હૃદયને
 એક વિલાસભવન બનાવ્યું અને તેમાં સારા નરસા
 સૌ મહેમાનોને વધામણાં દીધાં; પણ હવે હું સોગન
 ખાઈને કહું છું, કે શુદ્ધ સરિતાનાં જેવાં તારાં
 દર્શન યયાં ત્યારથી તે નિર્મળ બની રહ્યું છે, અને
 તેમાંથી બધું જ જતું રહી તારૂં પ્રતિબિમ્બ માત્ર
 રહ્યું છે. પછી તેણે પૂછ્યુંઃ હે રાજા, બળ્લરમાં લોકો
 શાત કરે છે કે તારી રાણીની કુચાલને લીધે સોનાની
 લગ્નડીની પેઠે તું સીધાનો વાંકો ઘઈ ગયો છે, એ
 શાત ખરી ? મ્હેં આતુસ્તાથી જવાબ દીધોઃ હા,
 તેણે જ મ્હને, તું કહે છે તેમ, વાંકો કરી દીધો

અને અનીતિના અરણ્યમાં દોર્યો. તે તત્ક્ષણ શાંતિથી બેઠી: શું ! તને શરમ નથી આવતી ? તું પોતે જ શું કરવા બેઠો છે ? તારા દુઃખની કારણભૂત કરાવી તું જ તારી સહીને વાંક કહાડે છે, અને મહેને તારી સહી જેવી જ બનાવવાનો પ્રયાસ તે આદર્યો નથી ? તારો ન્યાય તું જ કર. હું તારી પ્રાર્થના સ્વીકારું, તો, તારા જ કહેવા પ્રમાણે, તારે મહેને તરણા જેવી હલકી ગણવી જોઈએ, મહારી જાતને, મહારા પતિને, અને આખી સ્ત્રીજાતિને કલંક રૂપ ગણવી જોઈએ. પોતાના નાથનો દ્રોહ કરનાર સ્ત્રીને જોતાં ત્રિલોકી કંપી બેઠે છે. માટે તું અહીંથી સત્વર ચાલ્યો જા, અને મહાઈ મહોં જ તે કદી જોયું નથી એમ સમજ.

આ સાંભળતાં તૃષેદધિહરખલેર મનમાં બેઠી બિઠ્યો: અહા ! શાખાશ છે, પત્ની, તારી હલીલને. એની પોતાની જ તરવારે બાણે તેં એનું યકું બિઘળ્યું છે. અને જપની વાત બિલકુલ વીસરી જઈ કથારોષ સાંભળવાને તે ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યા.

હાથી બેઠ્યો: પીપળ, તેનાં અનુત્તર વચનો-
 થી હું એટલો બધો દબાઈ ગયો કે તેનાં શાંત
 નયનો તરફ જોતાં હું લગભગ ધ્રુવ બિંદુઓ, અને
 મૂંઝવે ઝાંઝા એમ પણ લાગ્યું કે તે મૂંઝવે જોઈ
 શકતી હતાં. છતાં જેમ જેમ હું પ્રત્યુત્તર દેવા
 અશક્ત બનતો ગયો, તેમ તેમ તેના પ્રત્યેનો મહારો
 પ્રેમભાવ વધતો ગયો, અને તેનું કહ્યું માની ત્યાંથી
 તેને ઊંડી ચાલ્યા જવાની મહારી અનિચ્છા વધારે
 ને વધારે બગવાન થતી ગઈ. તેનું લાવણ્ય અતિ
 મોહક હતું જ, તેમાં તેના સદાચારે ઊમેરો કર્યો,
 તેથી તે પહેલાંના કરતાં સોમણી વધારે આકર્ષક
 બની રહી હો પીપળ, પ્રેમનો આ સો ભેદ હશે,
 અને તે કેવું કષ્ટી શકતું હશે ? હું તેને સમ-
 જાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો ? અને છતાં, તેણે હા
 કહી દેવા, તો મૂંઝવે પરેષા અત્યંત દુઃખ થતું,

તેણે ના કહી તેથી જ હું બહુ ખુશ થયો, અને મહારા પર બહાલ લાવવાને હું તેને મનાવી શક્યો નહિ તેમ તેમ મહેને તેના પર અધિક અધિક બહાલ આવતું ગયું. નિરાશાને બાંહેધર તુચ્છકારીને હું બોલ્યો: હે અનુપમ સુંદરી, હું ગમે તેવો હતો તે વાત હવે જવા દે, કેમકે તેં જ મહેને એક પલકમાં બિલકુલ ફેરવી નાંખ્યો છે. બજારમાં લોક લાંબે ગમે તે બોલે; તેથી શું ? તારી તુલનામાં આખું જગત મહારે મન એક તરણા સમાન છે. તું સમજ કે હવે હું તારા વગર જીવી શકીશ નહિ; હું તને જગતથી દૂર લઈ જઈશ, અને તારા પતિ જેવા હઝાર પતિઓ કરતાં પણ હું તારી વિશેષ સેવા કરીશ. તેણે તો તારી ઉપેક્ષા કરી, અને પોતાના મોતીની કિંમત ન સમજી તને એકલી જ મૂકી દીધી. પણ આપણે તો ‘જીવ એક ને જોજિયાં જુદાં’ એમ યાદશું; એ, તું અન્ધ છે, પણ હું તને આંખરૂપ યાદશું, અને મહારે લીધે તું તારો અન્ધપો વડન વીસરી જઈશ.

પેલો હાર તારે માટે ઘાસ પર પડેલો મ્હેં જેમ
 રહેવા દીધો છે તેમ મ્હાડું આખું રાખ્ય રહેવા
 દઈ, જગતથી વિમુખ બની હું તને, તું કહીશ
 તો, દુનિયાથી થણે દૂર લઈ જઈશ, અને તેના
 બદલામાં તારી પાસે તારી બાત સિવાય બીજું કંઈ
 માગીશ નહિ. અહીં તારી શી જુલો થશે તે તું
 જાણતી નથી ? મૃત કે નષ્ટ પતિથી વિખૂટી તું અહીં
 કેમ રહી શકીશ ? તું દુનિયાના તિરસ્કારને, ઉપ-
 હાસને, ને કનડગતને પાત્ર ગણાઈશ, રે ધિક્કારના
 બાણોનું લક્ષ્ય બનીશ !^૧ તેવારે, શાન્ત વનની તળા-
 વડીને કે રાજાના મુગટને સુયોગ્ય એક મધુર નીલ
 કમળ શહેરના રસ્તાના કીચડમાં લોકના પગ તળે
 છુંદાઈ જાય તેવી સ્થિતિ તારી નહિ ધાય ? પણ, હે
 કમળ, તું મ્હારી સાથે આવે તો તને વન ને રાજા
 બંને એકી વખતે મળે. કેમકે હું રાજા છું, અને આ

૧. હિન્દુ વિશ્વાસની સ્થિતિ ત્રાસદાયક છે: તેનું દુઃખ એ
 તેનું પાપ મનાય છે, અને તેનું જીવન ધારે ધારે થણે કાળે
 ગરજીને સરજી પાપ છે.

આપણી સમીપે વન આવેલું છે. તે વન દક્ષિણ તરફ સમુદ્રની પેઠે પથરાયેલું છે, અને તેની પેલી મેર કોઈએ શિકારી કદી ગયો નથી. તે વનમાં ઘણું દૂર, અગણિત રૂપેરી હંસો ભક્ષણ કરે એવા દાંડવાળાં સોનેરી કમળની તળાવડીથી ભરપૂર બગીચા રૂપી લીલમની મધ્યે જડેલા મુક્તાફળ જેવો શોભીતો એક સંગેમરમરનો મહેલ હું તને કરાવી આપીશ. તે મહેલ જોઈ, અલકાપુરી 'નાંખુ' એવારી ' એમ તને થયા વગર રહેશે નહિ. ત્યાં દિવસે તને રસ્તો દેખાડું તેમ રખડજો; અથવા નિર્મળ હોઝમાંથી જળધોધ વડે ઊડતા છાંટાથી ઠંડીગાર થએલી આરસની શિલાઓ પર સૂતી સૂતી, છેક મલયાચલના ચન્દનની સુગન્ધવાળા પવનની લહેર ખાતી ખાતી સ્વભાવસ્થાનું મુખ માણજો. જળધોધના સંગીતશ્રવણથી તને ઊંઘ આવી જશે, પણ મધરાતે તું જાગીશ ત્યારે દૂર વનમાં ભમતાં રાત્રી પશુઓની રાડ સાંભળી તું મહારી માથે મહેલની અગારી પર ફરતી ફરતી ધૂણી બિડીશ; અને આખરે, જમીન પર પડતી પોતાની

હીંચે છાયાના શાન્ત નૃત્તની પેઠે ચાંદનીમાં આમ
તેમ ધીરે ધીરે હાલતા અને અમી ઝરતા ચન્દ્ર-
કાન્તના ધીરા ઘેરા અવાજથી ઊંઘમાં આવીને તું
મહારા ભુજયુગલમાં ઘેરાઈ પડીશ. અને બલ્લરમાં લોક
શું કહેશે તેની તને કે મહુને શી પડી છે ? આપણે
ચંદ્રમાં વસતા સિદ્ધલોકની પેઠે સાથે રહીશું, ત્યારે
કોઈ પૂર્વજન્મના સ્વપ્નમાં સાંભળેલા દૂર સાગરના
અવાજના સ્મરણુશેષ જેવો આ લુલ્લક ભૂલોકનાં નગર-
ના નવરા લોકનો બકવાદ આપણને લાગશે. આ
બધો જ સમય હું તારો સેવક થઈશ. તારી આંખ-
રૂપ થઈશ; તારી આસપાસના જગતનાં ચિત્રો મહારા
કંઠ વડે તારા આગળ હું ચીતરીશ અને તને સઘળું
સમજાવીશ; તેથી છેવટે, મહારા કંઠની વાણી સાંભળી
સાંભળીને તું તારો અંધાપો પણ વીસરી જઈશ.
તારા પતિ વિષેનું તારું સ્મરણુ હું તદ્દન બૂસી
નાંખીશ, કેમકે તને અહીં એકલી દુઃખી અવસ્થામાં
મૂંઝી આડ્યો જનાર તે તારો નામનો જ પતિ છે;

અને તેને બદલે હું તારો પતિ થઈશ, તારું અર્ધાંગ
અને તારો સહાય થઈશ, તને ઠારનાર અને તારો
પ્રીતમ થઈશ, અને તારાં નયન ને તારું દ્વિતીય
હૃદય થઈશ.

આ સાંભળતાં તૃષોદધિ ચિન્તાથી મનમાં
બોલ્યોઃ અરે ! આ ભૂટે રાજ ઘણો લુન્બો છે, અને
નિઃસંદેહ ઘણી સ્ત્રીઓ એની મીઠી જીભથી ફસાઈ
ગઈ હશે. અને જપ જપવા ભૂડી જઈ કથાશેષ
સાંભળવા તે ઉત્સુક બની રહ્યા.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, એમ બોલી હું એક
 ડગલું આગળ ગયો, અને મહેં ધીરે રહીને તેનો
 હાથ ઝાલ્યો. એટલે મહારો સ્પર્શ થતાંની સાથે
 જ તે ચમકી, અને બગતી હોળીમાં અચાનક પોતાનો
 હાથ મૂકનારની પેઠે તે ચીસ પાડી પાછી ધપી. હું
 તેને નિહાળતો બિભો રહ્યો; તે હલ્લુવાર નહાસી જવાની,
 ડસકાં ભરવાની, કે જમીન પર પડી જવાની તૈયારી-
 માં હેખાઈ; કેમકે તેના નાબુક પગ પર તે ઝલતી
 હતી, અને એકાએક વાતા પવનથી કોઈ ઝડપનાં
 પાંદડાં હાલી જીંઠે તેમ તેનું આખું શરીર કંપવા
 લાગ્યું. તેનું ઉન્નત વક્ત્રુસ્થળ કેવળ ગહોકતું મારું
 ચોળીમાંથી બહાર ફૂટી પડવાને મથતું હોય તેમ
 ઉઘ્ર ક્ષેપના આવેશમાં આવી ગયું. પછી એક
 હલ્લુમાં એકાએક તેણે રૂપ પલટયું, અને દેવાલયની
 ભીંત પર કોતરેલી પત્થરની મૂર્તિની પેઠે તે નિશ્ચેષ્ટ

બની ગઈ. તેનાથી શ્વાસ લેવાતો ન હોય તેમ માત્ર તેની છાતી સમુદ્રની પેઠે ઊંચી નીચી થયા કરતી હતી. પછી થોડી વારે ઘણે ધીમેથી તે બોલી: મહારો અન્ધાએ મહને બહુ નરે છે, કેમકે મહારાથી શત્રુ આવતો દેખાતો નથી, તેમ જ તે આવી પહોંચે ત્યારે હું નહાસી શકતી નથી. હવે મહને પૂર્વજન્મના પાપનું ભયંકર પરિણામ બરોબર સમગ્રાય છે, કેમકે હું હવે નિરાધાર છું, અને ચોર અન્ધકારમાં આલી પ્રત્યેક પગલે પોતાના હૃદયમાં તરવારની અણી સોકાવાનું ભોખમ ખેડનારના જેવી મહારી દશા છે. તેમ છતાંય, જે અન્ધતાથી હું તારા પંજામાં સપડ્યઈ છું, તે જ અન્ધતા તને નિષ્ફળ બનાવવાને સબળ છે; કેમકે એક અલેખ કિલ્લાની પેઠે તે મહારૂં રક્ષણ કરે છે અને તું તે કિલ્લાની આસપાસ ફાગટ ફેરા મારે છે. વિધાતાએ અન્ધજનને પણ ચોચ્ય શરણ આપ્યું જ છે, બાહ્ય આંખોની ખોટ પૂરી પાડવાને તેણે તેમને આંતર આંખો બક્ષી છે; બીજા લોક જે

ખાદ્ય જગત ભેઈ શકે છે તે અશક્તિને લીધે ન
 ભેઈ શકવાથી, આ આન્તર આંખો રમરણ અને
 ધ્યાન, ધીરજ અને લાગણી, એકનિષ્ઠા અને આશા
 રૂપી આન્તર સૃષ્ટિ તરફ નજર ફેરવે છે. જે દૃશ્ય
 જગત મ્હને અદૃશ્ય છે તેમાંથી મ્હારા કાને અધ-
 ડાતાં, મ્હને લલચાવનારાં, અને અગ્નિના વરસાદથી
 મ્હારા દૃઢ આગ્રહને ઓગાળી દેવા મથતાં તારાં
 વચન હું સાંભળું છું, ત્યારે હું મ્હારા આત્મામાં
 અન્તર્દૃષ્ટિ કરું છું તો મ્હને દૂર અન્ધકારમાં મ્હારા
 પતિરૂપી એક તારો દેખાય છે; ત્યાંથી આધાર ને
 આશ્વાસનનું એક કિરણ મ્હારા ભણી આવે છે અને
 મ્હને નિરાશાના સમુદ્રનાં મોજાંમાં ડૂબતી બચાવે
 છે. અને હું તને હવે ખડું કહું છું કે તારાં
 સઘળાં મધ જેવાં મીઠાં વચન નમાલાં છે, અને
 મ્હારા પતિના રમરણ રૂપી ખડકને અઠીંગી હું
 ઊભી છું તે ખડક પર બાણની પેઠે અથડાઈ ભાંગી
 જઈ તે પાછાં પડે છે; ખાલી તોફાન મચાવી મ્હારા

માથા પર હિમના કરાની પેઠે તે પડે છે અને તારી
 સ્કામે થવાના મારા આગ્રહને મોળો પાડવાને બદલે
 વધારે તીખો કરે છે. જોકે હું જાણતી નથી કે એ
 ક્યાં છે અને પાછા આવશે કે નહિ, છતાં એ જ્યારે
 આવશે ત્યારે જાણશે કે એમની આબરૂને બહો
 લાગ્યો નથી; મહારા આત્માના મન્દિરમાં એમણે
 પ્રગટેલો દીવો હું અખંડ સાચવી રાખીશ, તારા
 જેવાના મુખથી વાતા ખુશામદ ને લાલચના વા તે
 દીવાની સ્થિર જ્યોતને કદી હોલવી શકશે નહિ, કે
 સ્વપ્નામાં એ ક્ષણભર તેને ચંચલ કરી શકશે નહિ.
 દ્રૌપદી, દમયન્તી, સીતા, ને સાવિત્રીની પેઠે હું
 મહારા પતિને આ જન્મમાં નહિ તો આવતા જન્મમાં
 મળીશ, અને તે પણ એવી રીતે કે મહારે કે એમને
 નીચું મેંડાં ના કરવું પડે. હું સારી પેઠે સમજું છું
 કે મહારા દેહને તું ધારે તે કરી શકે એમ છે, તું
 પડે આવીને અથવા બીજાઓને મોકલીને મ્હને
 બળાત્કારે બિંચકી જઈ શકે એમ છે-અને હું ધારું

હું કે એમ જ થયે-છતાં તેથી પણ તારૂં કાંઈ વળવાનું નથી. કેમકે જે દેહને તું ચૂંથીશ તે દેહ, મ્હેં તને કહ્યું તેમ, મૃત દેહ હશે; તેનો આત્મા ક્યાંય ગયો હશે. મ્હારા પતિએ બાણે મ્હારા દેહ રૂપી ધાપણુ સાચવી રાખવાને મ્હને સોંપી છે, તેથી તેનો ત્યાગ ન કરવો એ મ્હારો ધર્મ છે, છતાં બ્હીકણુ ધર્મ હું તેને તારાથી સંતાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહિ. તારે ચેરી જવી હોય તો તે આ રહી. જે વસ્તુ તારો પ્રતિબન્ધ કરી શકે એમ નથી, તે તારી ખુશી હોય તો તું બલે લઈ બા. પણ તારી આખરૂના તો કાંકરા જ ધર્મ જશે; તું જેને ચાહીશ તે તને ચલાનાર નથી, તું જેને ભેટીશ તે તને ભેટનાર નથી, તું નિરન્તર બહારનો બહાર જ રહી હૃદયનો આન્તર ભંડાર કદી પામીશ નહિ. એક ચેર વળની પેટી ચેરી બાચ, તેની કુંચી નહિ મળવાથી તોડી નાંખવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે, ને આખરે પોતાના પાપ સિવાય કશું જ પામે નહિ,

તેની તારી સ્થિતિ થનાર છે. અરે ! તું બહે સવાદ
ચાખી જો, તારી ખાતરી થશે કે અનાથ પણ
સ્મરણરૂપી શસ્ત્રવાળું સ્ત્રીતું હોયું રાજાની સર્વ સત્તા
કરતાં વધારે સમર્થ છે. અરે ! તારી ખુશી પડે તો
સમુદ્રને, વાયુને, અને અન્ધકારને તારી મદદ લેતો
આવજે, પણ તને ખબર પડશે કે સ્મરણતૈલથી
બળતી રહેલી પેલી ન્હાની અગ્નિની જોત તે બધાંની
મદદથી પણ હોલવાશે નહિ.

આ સાંભળી તૃપ્તોદયિ થીરે રહીને મનમાં
બોલ્યોઃ હા ! શુભિચલ પત્ની, હા ! વત્સતરી, આ
હુઆ રાજાને તેં પૂરેપૂરે સૂનકર બનાવી દીધો છે.
અને જપની વાત બિલકુલ વીસરી જઈ કયાશેષ
સાંભળવાને તે દાઝતે દિલે તત્પર થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યો: હા ! પીપળ, તે બોલી રહી
 તે વખતે હું ભ્રમિત થઈ દિવાલ પર ટાંગેલા ચિત્ર
 પેઠે સ્તબ્ધ બિભો હતો, અને તેના સિવાયની દરેક
 વસ્તુનું જ્ઞાન ભૂલી જઈ આશ્ચર્ય ને ભક્તિભાવથી
 બિભસતા હૃદયે તેના મહામે ટકટક બોઈ રહ્યો હતો.
 તેની વાગ્યાસ ચાલતી હતી ત્યારે તેનો આત્મા
 વિશાળ થતો જણાતો હતો; તેના આત્મા રૂપી કુવારા-
 માંથી કૂટતા બિકળતા અગ્નિના પ્રવાહ, પેઠે તેના
 શબ્દોની ધાર ચાલવા લાગી, અને મહારો ભુવ
 અગ્નિના ભડકામાં ચીમળાઈ ગએલી વસ્તુની પેઠે
 તેની સંખુબ્ધ બિભો બિભો સક્રિય પાત્રી ન્હાનો થઈ
 ગયો. તેનાં અદ્ભુત શાન્ત નયનમાં તેજ મારવા
 લાગ્યું તે બોઈ હું તો કંપી બિઠયો, અને ગોરી-
 સ્વરૂપે તે મહારા જેવા રાક્ષસનો વિનાશ કરવાને
 લગભગ તૈયાર થઈ ગઈ હોય એમ મને લાગ્યું.

મહને થયું કે અત્યન્ત હર્ષથી તેને સાંધાંગ પ્રણામ કરી હું તેનું પૂજન કરું, પણ મહને એટલી તો લાજ આવતી હતી કે હું જરા પણ ચસી શક્યો નહિ. બાણે અચેતન હોઈ તેમ તે જ સ્થિતિમાં હું થોડી વાર બિલો રહ્યો; પછી ઘણી ચૂપકીથી હું ખસી ગયો, અને દિવાલ ઓળંગી ચોરની પેઠે બહારે મહોંએ છાનોમાનો મહારા મહેલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પલંગમાં પડી મૂંગે મહોંએ સૂઈ રહ્યો, અને વખત વીતતો હતો તેનું મહને ભાન રહ્યું નહિ. સૂતાં સૂતાં હું બાણે અન્ધારામાં ટગર ટગર જોઈ રહ્યો, તો હેલ પણ મહારા સંમુખ બિલેલી અને મહારા તરફ એકી ટોચે જોઈ રહેલી વત્સતરીની મૂર્તિ સિવાય બીજું કંઈ નજરે પડ્યું નહિ. તેની આંખ આમળથી ખસી જવાના મહેં ઘણા ય પ્રયત્ન કર્યા, પણ બ્યર્થ.

અને એકાએક મધ્યતે હું ચમકી ઊઠ્યો, અને મહેં જૂમ પડી: વત્સતરી ! વત્સતરી ! અને અર્થ-

હીન શબ્દો હું બોલવા લાગ્યો. તેને માટે અને તેના લાવણ્યને માટે મહને અતિ તીવ્ર અભિલાષ થઈ આવ્યો, અને તે સાથે તેના પતિનો તિરસ્કાર ને મહારી પોતાની જાતનો કંટાળો પણ આવ્યો. હું બોલી બિઠ્યોઃ હહા ! આ પતિ ના હોત, તો મહને મહારા જન્મનું દુઃખ મળત; પણ તે તો હવે સ્વપ્નની પેઠે બિટી ગયું છે.

બન્ધુ એવું કે મહારા શબ્દો મહારા વિટે સાંભળી લીધા, કેમકે ઘણુંખરું તે મહારાથી દૂર રહેતો નહોતો, અને મહારી પાસે રહી તેની એકની એક આંખે ઘુસડની પેઠે મહને જોવા કરતો હતો; તેના ગોઠિયા જોડે દારૂ પીને લડવામાં તેણે બીજી આંખ ખોઈ હતી. અને એકાએક તે બોલી બિઠ્યોઃ મહારાજ, નિઃસંદેહ કોઈ પ્રેમપ્રસંગને લીધે તમારો ભુવ કચવાય છે; અને તમે જાણો છો કે દુઃખમાં બાજિયો યન્ત્ર મિત્ર હોય તો અડધ ઉપર દુઃખ જોણું થઈ જાય છે. વળી કદાચ હું તમને મદદ

પણ કરી શકું, કેમકે એવી દરેક બાબતમાં ત્રીજા માણસની અછલ વધારે પડોંચે છે. તેથી દુઃખને લીધે મહારાથી ન રહેવાયું, મારે મહેં એને બધી વાત કહી. અને હું કહી રહ્યો ત્યારે વિટ બોલ્યોઃ મહારાજ, આ વાત તમે પેટમાં જ રાખી હોત તો તમે ડહાપણનું કામ કર્યું કહેવાત નહિ, એ હું તમને સાબિત કરી દઈશ. તમે સમજો છો કે આ બાબતમાં આડખીલ રૂપે વિશ્વકર્તા તે પતિ છે. મહેં કહ્યુંઃ ખરેખર, બેશક એમ જ છે; અને એ વિશ્વ તદ્દન અનિવાર્ય છે. એટલે વિટ બોલ્યોઃ મહારાજ, તમે એક ભૂલો છો. આ બાબતમાં તે પતિ બિલકુલ વિશ્વકર્તા નથી. કેમકે તે તો બાણે બાણી જોઈને તમારે માર્ગ સરળ કરી તમને સુખી કરવાને વચ્ચે માંથી ખસી ગયો છે. પણ ખરું વિશ્વ તો, તે બાઈએ કહ્યું તેમ જ, તેનું સ્મરણ જ છે. જો તે તેને બીસરી બચ, તો તમને નડતર રૂપે તેની પાસે કશું રહેશે નહિ. હું બોલી બિઠ્યોઃ હા, ખરેખર,

પણ તે તેને વીસરી જાય તો. પછી તે કપટી વિટ
બોલ્યો: મહેં નહિતું કહ્યું કે હું તમને મદદ કરી
શકીશ? આ બાબત મહેને તો સહેલીસટ જેવી
લાગે છે. કેમકે મહારે એક મિત્ર છે, અને તે
આયુર્વેદપારંગત હોઈ શબને જીવતું કરવા જેટલું
કૌશલ ધરાવે છે. હું તેની સલાહ લઈશ; અને ખપ
જેટલી જ વાત તેને કરી સ્મરણ જુસી નાંખે એવી
ઓષધિ તેની પાસેથી લાવીશ; એના જેવા ઓષધિ-
પતિને ઓષધિ વડે સ્મરણનો સંહાર કરવો તેના
કરતાં બીજું સહેલું કામ શું હોઈ શકે? એ કોઈ
પણ પ્રકારે તેના પતિનું સ્મરણ તે તદ્દન વીસરી
જાય અને બીજી બધી રીતે તેવી ને તેવી જ રહે
એમ ધર્મ શકે, તો તમારો બેઠા પાર સમજવો.
પછી તેના પતિમૂર્તિરહિત હૃદયમાં પેસીને ત્યાં
તમારી મૂર્તિ સ્થાપવી એ ધણું સહેલું કામ છે.

અને તે જ ક્ષણે મહેં એક ચીસ પાડી, અને
હર્ષના આવેશમાં મહારા વિટને ઝળે બાઝી પડી
બોલી લીક્યો: અરે, શાણામાં શાણા વિટ, તેં કહ્યું

તેણું તું કરી બતાવે તો મહારા વજન જેટલું સોતું
 તને ઇન્દ્રામમાં આપું. તારા વૈદની પેઠે તેં બહો
 મહને મુએલો જીવતો કર્યો છે. ચાલ, હવે આપણે
 વગર વિલાંબે કામ આદરીએ. બહાર વાતાં સુખી
 મહને ક્ષોભને લીધે ધીરજ રહી નહિ. મળરકે બહેલો
 બહીં વિટ વૈદને ત્યાં જઈ આવ્યો, અને હાથમાં
 એક ન્હાનો ખાલો લાવ્યો. તે બોલ્યો: મહારાજ,
 આ ખાલામાં સર્વ રમરણનો ઉપાય છે. તેણે મહને
 એ આપતાં કહ્યું: જે આ એસડ પીશે તે ધારણ-
 માં પડશે, અને બગશે ત્યારે તેના જીવનના પૂર્વ-
 વૃત્તનું લેશ પણ રમરણ તેને રહેશે નહિ. માટે
 હવે આ એસડ પાતું એટલું જ બાકી રહ્યું છે.
 અને તે અહીં આવે તો જ પાઈ શકાય. અને તમે
 કહો તો હું થોડાં માણસ લઈ બહાર અને તેને લાવી
 તમને બાતે જ સોંપું. તમારી સુંદરી ખુશીથી
 આવશે નહિ તો કંઈ ફિકર નહિ. જરા બજાત્મકરથી
 કંઈ બગડી જવાનું નથી, કેમકે તે બામશે ત્યારે
 બધું જ ભૂલી જશે.

આટલું બોલી તે મ્હારા સ્કામું બાણે કટાક્ષમાં તાકી રહ્યો, અને તેની આંખ ભેઈ મ્હને કંપારી આવી, કેમકે તેમાં મ્હને આવો ધ્વનિ જાગ્યો:-
આપણા બેનો ભાગ. અતિથય તિરસ્કારથી મ્હું તેના બણી ભેયું અને મનમાં કહ્યું: અરે ! આ ચિટ મ્હારો ભાગીદાર બને, અને તેના કમળ જેવા અંગને સ્વપ્નમાં એ આના સ્પર્શથી હું બ્રહ્મ થવા દઉં ? હું તેના બણી કૂવો, અને તેને ભોંય ભેગો કરી કોધથી બોલ્યો: હે કુતરા, તારી શુંબસ શી ? એને અડકવાતું પણ તારા જેવાના નસીબમાં ક્યાંથી હોય, અથવા તારા જેવા રાક્ષસના હાથે તેને કેમ અપવિત્ર થવા દેવાય ?

આ સાંભળી તૃપોદધિ ગુસ્સે થઈ મનમાં બોલ્યો: અરે ! બીજાને રાક્ષસ કહેનાર તું પોતે કોણ છે ? તારા દુષ્ટ ચિટના સ્પર્શમાં જે અપવિત્રતા હતી તેનાથી બમણી તારા પોતાના સ્પર્શમાં નહોતી ? અને જાપ જપવા તદન મૂલો જઈ કથાને અંત સાંભળવાને તે ચિન્તાઘસ્ટ બની રહ્યો.

હાથી બ્રાહ્મ્યોઃ પીપળ, વિટ ઊઠ્યો એટલે મહેં
 તેને ગુસ્સામાં કહ્યુંઃ તેને તેડી લાવવાને હું એકલો
 જ જઈશ અને મહારા વગર કોઈની આંગળીનો એ
 સ્પર્શ એને થશે નહિ. તું તો પાછળ રહેજે અને
 હું આવું ત્યાં સુધી તારો પ્યાલો લઈને મહારી
 રાહ જોયા કરજે. વિટ બ્રાહ્મ્યોઃ જેવી મહારાજની
 મરજી. અને એક દાસની પેઠે તેણે મહને પ્રણામ
 કર્યા, અને હું તૈયારી કરતો હતો તે તેણે શાંતિથી
 જોયા કીધું. મહેં તેનો બિલકુલ વિચાર કર્યો નહિ,
 અને તેને જે જે નુકસાન કર્યા હતાં તે બધાં હું
 તદ્દન વીસરી ગયો. હું તો વીસરી ગયો, પણ તે
 વીસર્યો નહોતો. હા ! રાબાઓ અને પ્રેમી જનોની
 અન્ધતા કેવી અફસુત છે ! તેઓ વેર લેવાની તક
 શોધતા પોતાના ક્રોધાયમાન શત્રુઓના ખોળામાં કામા-
 તુર દશામાં દેખતી આંખે પોતાનું માથું મૂકે છે.

પછી, હે પીપળ, સાંજે હું ઘોડેસવાર થયો, અને મહાર વિશ્વાસુ નોકરોની મંડળી સાથે એક ડોળી લઈને છૂપી રીતે તે બાગમાં ગયો. રસ્તામાં બહુ ધીમે ધીમે મહેં ઘોડે ચલાવ્યો, કેમકે બગાટકાર કરવા હું નાખુશ હતો તેથી તેને પોતાની સજીબુરીથી શી રીતે લાવવી તેનો વિચાર મહારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. અચકાતાં અચકાતાં હું વિચારવા લાગ્યોઃ પણ તે ખુશીથી ના આવે-અને મહને ઘણો ભય રહે છે કે તે ખુશીથી નહિ જ આવે-તો પછી શું કરવું? જખરહસ્તી કરવી કે નહિ? વિટવું કહેવું શું ખોટું હતું? જરા બગાટકાર કરવો પડે તોપણ શું થઈ ગયું? કેમકે તે બાગશે એટલે બધું જ વીસરી જશે. વળી, મહારો તે સાદ જ ઓળખે છે, અને તે અન્ધ છે એટલે તેને કોણે પકડી તે તે શું બાણવાની છે? આમ છતાં, તેને બગાટકારે પકડી જવી એ વિચાર મહારે ગમે કિતર્યો નહિ, તેથી હું કોઈ બીજો રસ્તો શોધવા લાગ્યો,

અને મનમાં બોલ્યો: તે પોતાની મેળે મ્હારી સાથે આવે એવું કંઈક જડે તો કેવું સારું !

એટલામાં એકાએક મ્હેં ઘોડો અચકાવ્યો, અને હું બોલી બોલ્યો: હા ! જડ્યું ! ખચીત હવે તે આવશે; અને આપણે બેઠા પાર.

મ્હેં એકદમ ઘોડો મારી મૂક્યો, અને મ્હારી મંડળી સહિત હું બાગ આગળ જલદી પહોંચ્યો; મંડળીને નીચે રાહ જોવાનું કહી હું એકલો દિવાલ પર ચડ્યો, અને જોયું તો પ્રથમની પહે જ કાન ઈઈ બાણે મ્હારા સ્થામું ગિયું જોતી હોય તેમ તેને જોભેલી હીટી !

પછી આશ્ચર્યની વાત એ થઈ, કે મ્હેં તેને જોઈ તે જ ક્ષણે હું સ્તબ્ધ બની ગયો, અને દિવાલ પર રહ્યો રહ્યો તેના સ્થામે જોઈ રહ્યો તે વખતે મ્હારી ભક્તિના આનન્દમાં એવી શોકની છાયા પ્રસરી ગઈ કે મ્હારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મ્હેં વિચાર કયો: લાવ, થોડી વાર એના સ્થામું

બરાબર જોઈ લઉં; કાશ્વ કે દિવાલ પરથી એને
 જોવાનો આ છેલ્લો જ પ્રસંગ છે. હા ! પીપળ,
 મહારા સ્વપ્નમાં એ નહોતું કે દિવાલ પરથી કે
 દુનિયાના બીજા કોઈ પ્રદેશમાંથી એને ઊભેલી
 જોવાનો આ છેલ્લો જ વારો હતો. મહારા આવવા-
 ના ઘણુસારાથી ચમકીને તે દિવાલ સંબુખ ફરી
 હતી, તેથી તેનો સાણુ તેની ઘુંટીની આસપાસ
 વલની પેઠે બાણે સનેહથી ફરી વળ્યો હતો, અને
 બાણે તેના પગ ખસે નહિ ને જમીન પર ચોટેલા
 જ રહે એવા ઇરાદાથી તેમની આબુખાબુ સજ્જ
 વીંટળાઈ ગયો હતો. તે સમયે જમીન રૂપી બાજદ-
 માંથી તેના મનોહર ઊંચાનીચા ફેહરૂપી મૂર્તિ
 હવામાં પ્રગટ થતી જણાતી હતી, અને સહેજસાજ
 પવનથી નાજ પર ધીરે ધીરે હાલતા મોટા પૂર્ણ-
 વિકસિત બીદેહધારી પુષ્પના જેવી તેની શોભા થઈ
 રહી હતી. અને અચેતન વેશ રંગવાળી તેની શાન્ત
 નિર્સંધ આંખો ઉપર મહારી નજર પડી કે મહુને ફરીથી

કંપારી આવી. તે આંખો બાંધે મહેને કહેતી હતી: બાવલા, બીજાની તળાવડીમાં બિગલા મહારા જેવા સુંદર કમળને સ્પર્શ કરવાની અવિવેકભરી કિંમત તારામાં પાછી આવી કે ?

પછી એકદમ મહેં બાગમાં ભૂસ્કો માયો, અને બિતાવળે તેના ભણી જઈને બોલ્યો: વત્સતરી, તારો પતિ પાછો આવ્યો છે, મહેં તેને શોધી કહાડ્યો છે, અને તે અત્યારે મહારા મહેલમાં છે. તેને જીવાડ્યો એ મહારા ને તારા હાથની વાત છે. તને તેની પાસે તેડી જવાને હું કેટલાંક માણસ લઈને પોતે અહીં આવ્યો છું; અને તારી રૂબરૂ તેની સાથે સોદો કરી, તે માગશે તે કિંમત આપી, હું તને વેચાતી લઈશ. તું નહોતી કહેતી, કે જે વસ્તુ ખરીદી શકતી નથી તે ચોરી જવાનો પ્રયત્ન કરનાર હું એક ચોર સમાન છું ? હવે આપણે જોવાનું છે કે તે તને વેચશે કે નહિ; હું તને વચન આપું છું કે હું તને સોંધામાં લઈ લઈશ

નહિ; કેમકે તારે માટે હું તેને તેનું જીવન બક્ષવાને તૈયાર છું.

આ સાંભળી તે ચમકી; અને હું બેઠી રહ્યો ત્યારે તે ચૂપ જ રહી. મહેં જોયું કે તે સહેજ પ્રજ્વળી હતી અને તેનો અહેરો ફીકો પડી ગયો હતો. તરત જ ધીમે રહીને તે બેઠી: ખરેખર તેં મહને મહા સંકટમાં આણી મૂકી છે; અને હવે મહારે શું કરવું એ વિષે હું મોટા ગુંચવાડામાં પડી ગઈ છું. હું આવવાની ના કહું તો શું? મહેં ધીરથી જવાબ દીધો: તારી ગેરહાઝરીને લીધે તારા પતિને ઘણું સોસવું પડશે. અરે! પીપળ, આ શખ્તો બેલતાં એ મહને તેની દયા આવી. પણ મહેં નિર્દયતાનું અખતર પહેરી લીધું, અને મનમાં કહ્યું: એને હમણાં જરાક દુઃખ પડશે, પણ તેની ફિકર નહિ; કેમકે થોડી જ વારમાં હું તેનો હઝાર-ગણો બદલો વાળી દઈશ.

થોડી વારે નીસાસો નાંખી તે ફરીથી બેઠી: અનેક વાર બહું બેલનાર અને દુઃખબુદ્ધિવાળા

તારા જોવાના વચન પર વિશ્વાસ કેમ રખાય ? છતાં હું ના પાડું તો બળાત્કારે પોતાની ઉમેદ રહેલાઈથી બર લાવી શકે એવાની સ્થાને પણ શી રીતે થવાય ? તેમ છતાં, એમનું શું થશે તેની મહને ખૂંક રહે છે, અને તું કહે છે તે કદાચ ખરું એ હોય. તું મહને મહારા પતિ પાસે જ લઈ જઈશ એ વાતના સમ ખાય છે ? મહેં વિચાર કર્યોઃ ખરેખરી બાળમાં ફસાઈ છે; અને એનો પતિ મહારા વગર ખીજે કયો ? હું બ્રાહ્મણોઃ વત્સતરી, જો હું જુહું બ્રાહ્મણો હોઉં, તો મહારા અધમ યોનિમાં અવતાર હજો ! હા ! પીપળ, હું ધારું છું કે દેવે સાંભળ્યું, અને મહારા પોતાના જ શાપને અનુસરી મહારા વચન પ્રમાણે મહને આ હાથીના દેહમાં ખાંધી લીધો.

આ સાંભળી તુષોદધિ મનમાં બ્રાહ્મણોઃ અરે ! બૂઝા સજ્જ, મહને જ મહારી વિરુદ્ધનું શસ્ત્ર બનાવી અને તેના પ્રેમની જ બાળ રચી, તેં આખરે તેના સદાચારને નમાવ્યો. અને બપ જપથ તદ્દન બૂલી જઈ કયાનો અંત સાંભળવાને તે અખીરો થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યોઃ પીપળ, આખરે નાછૂટકે તે કબૂલ થઈ. તે ધીમેથી બોલીઃ તમારા લલાને માટે આ જોખમ જોડાવામાં મહારી જુદી આડે રસ્તે દોરાવી હોય, તો, હે નાથ, મહારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પછી મહને કહ્યુંઃ હું ધારું છું કે મહારું શરીર એની મેળે ચાલી ચકશે નહિ; માટે તારે મહને ઊંચકી જવી પડશે. અને પછી એકાએક તેને ચકરી આવી, અને હલંગ મારીને તેને પડતાં પડતાં મહેં જાલી લીધી ન હોત, તો તે મૂછાં ખાઈ મહારા પગ આગળ પડત. તે ચેતનરહિત સીને મહેં ઘણી સંભાળથી મહારા હાથમાં ઊંચકી લીધી, અને મોહાન્ધતાને લીધે મહારાથી રહેવાયું નહિ તેથી મહેં તેને એક ચુંબન કર્યું, પણ અરે ! તે તો બરફ જેવી ઠંડીગાર થઈ ગઈ હતી. મહેં મહારી મંડળીને યૂમ પાડી, અને મહારા આનન્દલયો

માર્ગમાં છેલ્લા અન્તરાયરૂપ પેલી દિવાલ પર તેમની સાદ્યથી તેને ચડાવી, અને ડોળીમાં સૂવાડી તેને જલદી મ્હારે મહેલે લઈ ગયો. તે બધો જ વખત આનન્દ ને ફોલથી ઊછળા મારતા હોયે મ્હારે થોડો મ્હેં તેની પાસે જ ચક્ષાન્વે; પરંતુ તેને આત્મા પોતાને ત્યાં થાપણુ મૂકનારનો દ્રોહ કરવાની સાફ ના કહેતો હોય તેમ દેહથી છૂટો પડી બાણે પાછળ બગીચામાં જ રહ્યો હોય, તેમ તે શબવત પડી રહી. અમે મહેલે પહોંચ્યાં એટલે મ્હેં તેને ફરીથી મ્હારા હાથમાં ઊંચકી અંદર લીધી, અને તે જ દશામાં પલંગ પર સૂવાડી. મ્હારો વિટ રાહ જોઈ જિભો હતો, તેને મ્હેં કહ્યું: એકદમ પંખા લાવ, બરફ ને ચન્દન લાવ, કપૂર ને બીજા સુગન્ધી પદાર્થો લાવ; ચાલ, આપણે તેને બાંધત કરીએ. પછી હું તેને વા નાંખતો હતો અને બરફ જેવી ઠંડી સુગન્ધ છાંટતો હતો, તેવામાં તે એકા-એક હાલી. અને પોતાની પાસે કોણ બેઠું છે તે

બાણુવા ફાંફાં મારતી હોય તેમ હાથ લાંબો કરી
બેબે બેબે સંભળાય એવા મન્દ અવાજે બોલીઃ
પાણી ! પાણી !

તે જ ક્ષણે મહેં ડાકું ફેરબું, અને પોતાની
એક આંખે મહારા તરફ તાટી રહેલા મહારા વિટને
જોયો. તે ધીરથી બોલ્યોઃ મહારાજ, આપું ? મહેં
કહ્યુંઃ મહેને આપ, એને હું પોતે જ આપીશ. મહેં
તેના હાથમાંથી પાણી લીધું અને પેલો પ્યાલો
તેમાં રેડી દીધો. પછી તે પાણી મહેં તેને
મહેંએ માંડ્યું અને તે ચસચસીને પી ગઈ.
અરે ! ધિક છે મહેને, મહેં પાણું, અને તે
પી ગઈ. હા ! કર્મનાં ફળનો ભયાનક ભેદ શો
અદ્ભુત છે; તેની વજસાંકળે બધાઈને આપણે
ફરીએ છીએ અને ભૂલ ખાઈએ છીએ, ક્યાં
જઈએ છીએ તે દેખતા નથી, શું કરીએ છીએ
તે બાણુતા નથી, અને દેખતી આંખે ધાર્યા કરતાં
ઊલટું જ પરિણામ નીપજાવીએ છીએ. અરે ! તેને

માત્ર એક ઊઝરડો થતો અટકાવવાને, તેના માથાનો
 માત્ર એક વાળ ખરતો બચાવવાને હું એક તો
 શું પણ અનન્ત દેહોનો ત્યાગ કરવાને તરપર
 હતો; પરન્તુ ભાવિબળે મ્હેં પોતે જ આ જ હાથે
 તેને તે પાછી પાચું, અને તે પી ગઈ પેહો વિટ
 હૃદયવહેણા દેહમાં મૂર્તિમન્ત થઈ મનુષ્યદેહધારી
 ફેવની પેઠે જોયા કરતો હતો.

આ સાંભળતાં તુષોદધિ મનમાં ધીરેથી બોલ્યોઃ
 અરે! તારા જેવા હૃદયવાળા થવું તેના કરતાં
 હૃદયવહેણા હોવું સારું છે. અને જાપની વાત તદન
 વીસરી જઈ તેણે વાર્તા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, તે પી ગઈ, અને તત્કાલ પલંગમાં પાછી પડી ગઈ, અને દિવસની શશિલેખા કરતાં એ નિસ્તેજ બની બીંત પર ચીતરેલા ચિત્ર પેઠે નિષ્કેષ્ટ બની પડી રહી. હું હરખભેર વિજય-વાચકો બિડાવતો મનમાં બોલ્યો: હવે, આસઠ આસઠ-તું કામ લાડે કરે; તે દમિયાન હું તે બાજે ત્યાં સુધી તેને નિહાળ્યા કરીશ. હવે, તેનાં સર્વ સંકટનો અવધિ આવ્યો છે; અને પેલા જૂના પતિને બદલે મહને સ્વીકારવામાં હવે તેને બિલકુલ વાંધો નહોતો નહિ. પછી મહેં વિટને કહ્યું: તું હવે ચાલ્યો બા, મહને એની સાથે એકલો રહેવા દે; કાલે હું તને ઇનામ આપીશ. જતાં જતાં તે વિટે મહારા કાનમાં કહ્યું: મહારાજ, હવે બેડે પાર. થોડી વારમાં તે બધું જ વીસરી જશે, અને પતિ થવાનો તમારો વારો આવી પહોંચ્યો છે. એમ કહી તેણે અમંગળ

સ્મિત કરી મહારા સ્થામે ક્ષણભર જોયા કીધું;
 તે જોઈ મહને દુઃખ થયું, કેમકે તેની આંખ
 શ્મશાનમાં બેઠેલા ગીધની આંખ જેવી લાગતી
 હતી. અફસોસ ! તે વખતે પણ હું સમજી
 શક્યો નહિ. પછી તે આલ્યો ગયો, અને તૃષોદધિની
 પેઠે સંસારના સાગરમાં અલોપ થઈ ગયો. હા !
 ન્હાસી જવામાં તેણે કહાપણતું કામ કર્યું, કારણ કે
 તે સારી પેઠે સમજતો હતો, કે સહવારે રાજા
 દેખશે તો મ્હારું મોત જ છે.

તે આલ્યો ગયો પછી તે ખંડમાં હું વત્સતરી-
 ની સાથે એકલો જ રહ્યો, અને તેના બિડવાની
 રાહ જોતો હતો. રાત્રિ ધીમે ધીમે વધવા લાગી,
 કલાક પછી કલાક વહી જવા લાગ્યા, અને હું
 ઉત્કંઠાથી ક્ષણભર્યે પગલે આમ તેમ ફરવા લાગ્યો,
 અને વચ્ચે વચ્ચે તેને જોવાને પલંગ આગળ
 બેસો રહેતો હતો. પાંજરામાં પૂરેલા વિકરાળ પશુની
 પેઠે અશાન્ત થઈ હું આમ તેમ ભ્રમવા લાગ્યો.

આશા અને અધીરાઈ, અભિલાષ અને વિજય
 અને હર્ષ, અને સંદેહ અને શંકાના તરંગો પર-
 સ્પર અથડતાં મ્હારા આત્મામાં ચુદ્ધ મચી રહ્યું,
 અને હું આમ તેમ અફળાવા લાગ્યો; તે તરંગો
 કામાનિલથી ઊછળવા મારી રહ્યા હતા, છતાં ઊંઘમાંથી
 જાગી તે અનિલ અને તેનું તોફાન એક ક્ષણમાં
 શમાવનાર પેલી મનોહર શશિલેખાના દર્શને શાન્ત
 ગંભીર થઈ જવાને તે અતીવ ઉત્સુક હતા. તે
 દર્મિયાન, ખરેખરા શરીરનું તેજ ધીમે ધીમે વધવા
 લાગ્યું, અને પોતાની એક લેખા જેવી પેલી મનોહર
 નિદ્રિત સુન્દરીનો સમાગમ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને જાણે
 ઇચ્છતો હોય તેમ તે મ્હારા ખંડમાં કોઈ જાણે
 નહિ એમ પેઠો. તેને જોતાં હું મનમાં બોલ્યોઃ
 ખરેખર, ચન્દ્ર ઠીક કરે છે; પોતાની ઇચ્છા ભલે
 તૃપ્ત કરે; કેમકે એના જેવા પ્રતિસ્પર્ધાની મ્હને
 ઇર્ષ્યા થતી નથી. પછી મ્હેં બધા દીવા હોલવી નાંખ્યા,
 બધી બળીઓ ઊધાડી નાંખી, અને થોડે દૂર એક

પલંગ પર બેસી હું તેનું સૌન્દર્ય નિહાળવા લાગ્યો. સુધાકરના શીળા રૂપેરી તેજમાં ન્હાતી તેને સૂતેલી બેઈ મહારા મનમાં ભક્તિભાવ ઊભરાઈ આવ્યો. બારીઓએ હારખંધ લટકતા ચન્દ્રમણિની દોરીઓના પડછાયા કાપા રૂપે તેના શરીર પર પડતા હતા, અને પાંજરાના સળિયા જેવા દેખાઈ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેને કેદમાં પૂરતા હોય એમ લાગતા હતા. આ પ્રમાણે હરખમાં ને હરખમાં હું એને નિહાળતો હતો, ત્યારે નીચેની આરસની જમીન પર ઘડીએ ઘડીએ ધીમેથી ઝરતા કપૂરરસનો સુર મધુર હાલરડાની પેઠે મહારે કાને આવતો હતો; તેથી મહારા આત્માનો શ્રમ ને ક્ષોભ ઊતરી ગયો, અને આખરે અબાણુતાં હું નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

પછી ઓચિંતો હું જાગી ઊઠ્યો, અને ચમકીને બેસું તો અરે! ચાંદની લગભગ જતી રહી હતી. તેના ચર પડતા ચન્દ્રના શેષ રહેલા છેલ્લા કિરણ વડે બાણે પ્રકાશિત થએલા અન્ધકારમાં મહેં તેને પૂર્વવત

નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેલી જોઈ. હું જોતો હતો તેવામાં
 એકાએક પાંદડાની પેઠે હું કંપવા લાગ્યો. અને
 મહારૂં હૃદય, જાણે તેને જગાડવા ઇચ્છતું હોય
 તેમ, ફોલના અવાજની પેઠે ધબકતું મહાને શાન્તિને
 લીધે સંભળાયું. એકાએક મહારાં રૂવાં ઊભાં થયાં, અને
 કપાળે પરસેવાના ઝેમે ઝેમ વળ્યા. હું મનમાં બોલ્યોઃ
 અરે ! આ તો છેક શાન્ત છે, અને બિલકુલ હાલ્યા
 વગર તે ને તે જ સ્થિતિમાં પડી રહી છે.

અને ભાન વગર તેના લણી જોતો, અને
 સાગરનાં મોજાંની પેઠે મહારા કાનમાં અથડાતા
 મહારા હૃદયના ધબકારા સાંભળતો હું ઊભો રહ્યો.
 પછી જે પલંગ પર તે સૂતી હતી ત્યાં આગળ
 ઘણે ધીરથી ચૂપકીથી હું એકદમ ગયો. અને કાન
 દઈ હું તેના પર વાંકો વળ્યો, અને એકાએક મહારો
 હાથ તેને અડક્યો. હા ! પીપળ, આરસની ભૂમી
 કરતાં તે વધારે ઠંડી થઈ ગઈ હતી. નહ યતા

ચન્દ્રિકા રૂપી સ્મિતથી જાણે તેણે મહને કહ્યું: મહારાજ,
અન્તે મહારૂં કહેવું ખરૂં જ પડ્યું; મહેં તને નહોતું
કહ્યું, કે તું મહારૂં શરીર ચોરી જઈશ તો મહારો આત્મા
તેની સાથે નહિ આવે ?

કાળતરંગ

भिक्षાશનં તદપિ નીરસમેકવારં
 શય્યા ચ ભૂઃ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્
 વસ્ત્રં ચ જીર્ણશતરન્ધ્રમયી ચ કન્થા
 હા હા તથાપિ વિષયા ન પરિત્યજન્તિ॥

ભીખ માગીને ખાવાનું-તે પણ લૂખુંસૂકું ને
 એક જ ટંક, જમીન પર સવાનું, નોકરચાકરમાં
 પોતાનો જ દેહ, જૂની ને કાણાં કાણાંવાળી કન્થા
 પહેરવાની-આવી સ્થિતિ હોય, તોપણ અરેરે !
 વિષયવાસના જતી નથી.

ત્યાર પછી, એકાચ ચિત્તે સાંભળતો પેલો
 વૃદ્ધ પ્રાદ્યુત્તરોદયિ એકાએક ઊભો થઈ ગયો. ઊભા
 થતાં તેણે હાથી ભણી નમ્ર કરી, અને અરે !
 ચપગાના ચમકારાની પેડે પેલો હાથી ઓચિન્તો
 અલોપ થઈ ગયો. અને તે સ્થાને હાથીને બદલે
 તેણે જીવંત દશામાં સ્તબ્ધ ઊભેલો રુરુ રાજા જોયો.
 તેણે તેને જોયો કે તરત જ રુરુ રાજા હરખભેર
 બોલ્યો: હાશ ! હવે મહારી કથા સંપૂર્ણ થઈ છે
 અને શાપનો અન્ત આવ્યો છે, અને હાથીના ભયંકર
 રૂપમાંથી છૂટી મહને મહારૂં સ્વાભાવિક મનુષ્યરૂપ
 ફરીથી પ્રાપ્ત થયું છે.

આવું અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્યચકિત તૃષો-
 દયિ તેના ભણી જોતો હતો, તેવામાં એકાએક તેની
 આંખો ફાટીને બહાર તરી આવી, અને તેને આખે
 શરીરે રૂવાં ઊભાં થયાં. કારણ કે ત્યાં પેલા વૃક્ષની
 લગભગ સાક્ષાત વત્સતરી ઊભી હતી. પેલા રુરુ

હાથીએ વર્ણન કર્યું હતું તે જ પ્રમાણે કાન દઈને
 જિભી હોય તેમ તેણે માથું જરાક નમાવ્યું હતું,
 અને તેની વિશાળ આંખો પૂર્વવત તુષોદધિ તરફ
 તાકી રહી હતી. તે જ ક્ષણે આશ્ચર્ય ને મોહમાં
 રુર રાજાએ ખૂમ પાડી: વત્સતરી ! શું ! વત્સતરી !
 શું ! તું પણ મહારા જીવન ઉપરાંત મહને પ્રાપ્ત થઈ છે ?

આ સાંભળતાં પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણતું હેંચું હરણ-
 ની પેઠે ઊછર્યું. અને તેનો મૂળનો ઉદ્દેશ અને
 જપ સ્વપ્નની પેઠે તેના મનમાંથી નિઃશેષ હ્રાસ થઈ
 ગયા. પાંખો જેવાં પગલે તે તેમના તરફ એકદમ
 દોડ્યો, અને જિભાન અવસ્થામાં અતિશય દુઃખ ને
 નિરાશાથી મહોટે સાદે બોલ્યો: અરે ! એ મહારી છે.
 અરે ! ચોર, એ તારી નથી. અરે ! એ તો મહારી
 છે. તે તેમની પાસે ગયો, તેમની વચ્ચે પડ્યો,
 વત્સતરી ઉપર ઢળી પડ્યો, તેને બે હાથે વળગી પડ્યો,
 અને શોક પથ્થાત્તાપ ને હર્ષનાં આંસુ સાસ્તે સાસ્તે
 તેણે તેને ચુંબન કર્યાં, અને તેમ કરતાં બોલ્યો:

હે પ્રાણથી પણ બહાલી, હે વત્સતરી, હે ગુણિયલ પત્ની, મહારી ભૂલ થઈ છે, મહને ક્ષમા કર.

પછી અચરજની વાત એ થઈ કે તેને ગળે પોતાના સુકોમળ હાથ નાંખી પ્રતિચુંબન કરતી તે સ્ત્રી ખડ ખડ હસી પડી, અને તેનો અદૃહાસ તૃષોદધિના મ્હોં આગળ ગઈ રહ્યો. આશ્ચર્યથી તે પાછો ખસ્યો, અને જુએ છે તો તેના બુજપાશમાં વત્સતરી નહોતી પણ કોઈક અજાણી જ સ્ત્રી હતી ! ઉપહાસભરી આંખે હસતાં હસતાં તે તેના બણી જોઈ રહી. તે યોદ્ધી: હા ! તૃષોદધિ, હું અન્ધ નથી, પણ હું તો તને બરોબર દેખું છું. કોણ વધારે પ્રેમાળ છે—તું કે તારી પત્ની—એ નક્કી કરવું સહેલું નથી. કેમકે એમ જણાય છે કે પેલું વિસ્મૃતિજનક ઓસડ તેને પાયા કરતાં તને પાવાની વધારે જરૂર હતી: તેથી કરીને, તું તપશ્વર્યા આગળ સ્ત્રીઓને કંઈ વિસ્માતમાં ના લેખવનાર પ્રબળ યોગી થઈ શકત. ખરેખરા તને વત્સતરી પર અતિશય બહાલ હતું, કેમકે

તું તારા જપ જપવાના તદન ભૂલી જ ગયો અને એક ચુંબનને સાટે તારો આખો પુણ્યપર્વત આપી બેઠો. છતાં દિલાસા રૂપે હું તને એટલું કહીશ કે તને હરાવનારી સ્વર્ગની અપ્સરા નથી.

એટલું કહી હસતી હસતી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મોહવળથી વીંધાઈ બિભેક્ષા તૃપોદધિએ નજર દેશ્વી બોધું એટલે રુરુ પણ અલોપ થઈ ગયો, અને તેને બદલે ભક્તના વેષે તેની સંમુખ ઇન્દ્રને બિભેક્ષા બોલ્યો. નિષ્કુર આંખે તૃપોદધિ ભણી જોઈ તે ધીમેથી બોલ્યો: હે તૃપોદધિ, ગદ્યા પુરુષો કહાપણ મેળવવા યત્ન કરે છે અને નમ્રતા તો પામે જ છે. પણ તારી ભક્તિ જાડી હતી અને કસોટીએ ચડી શકી નહિ. હવે, તે સ્ત્રીએ કહ્યું તેમ, તારો પુણ્યગિરિ કેવળ નષ્ટ થઈ ગયો છે, અને એક ક્ષણિક દુષ્ટ વાસનાને લીધે શાવાનજમાં સૂકા ઘાસના તરણની પેઠે બળીને ખાખ થઈ ગયો છે. અને હમણું જ પ્રયોગસિદ્ધ થયું તે પ્રમાણે વિષયતું

સ્મરણ તારા મનમાંથી હ્રસ્ત થયું નહોતું, અને તારા આત્માની ભરમમાં અભિમાન અહંભાવ ને સ્ત્રી-મોહના તણખા છૂપાઈ રહ્યા હતા, અને તેમનો ભડકો કરવાને સ્મરણરૂપી વાની જરા જરૂર હતી. હવે, પુરાણા ઐહિક પ્રેમને લીધે તેં તારી મોક્ષની મંરછા જતી કરી છે અને જપ જપવાના વ્રતમાં ભંગાણ પાડ્યું છે. વળી સાચી એકાગ્ર પ્રપત્તિને મદદે સ્વાર્થ વેર ને ખંડિત અભિમાનથી સ્વર્ગને ઊચત્રપાચત્ર કરવાની દુષ્ટ ધારણાઓ સ્વચાતું પાપ પણ તેં બોલ્યું છે. માટે જ, હું તને શિક્ષા કરું છું કે તું આ જ ક્ષણે પુંછડી વિનાના કુતરાના દેહમાં પડીશ. પછી તું વાંદરે થઈશ, પછી છીડો, અને પછી ખાઉધર માંસાહારી રક્ષસ, અને શિયાળ, અને ડોમ્બ,+ અને ચામડિયો, અને ચંડાળ, અને એવા એવા પાપી આત્માના દેહ તારે ધારણ કરવા પડશે; અને જન્માન્તરની અનન્ત માળામાં અન્તનો

પાર પામ્યા વગર તારે એક જળબિન્દુની પેઠે ભટકવું પડ્યો. કેમકે તારા આ કૃત્યને લીધે તારા આત્માને એવો પાકો ડાઘ બેઠો છે, કે સમુદ્રમાંથી રંગ ને ખારાશ કહાડી શકાય ખરી, પણ તારા આત્માને તેની નિર્મળ સ્વચ્છતા ફરીને પ્રાપ્ત કરાવાય નહિ, અને આવો શાહી જેવો કાળો ડાઘ તારા આત્મતત્ત્વમાંથી ટાળી શકાય નહિ.

પછી પેલો ગુન્હેગાર ગ્રાહ્યજી ત્યાંથી બીજાગીને વેગે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે ઇન્દુશેખરે કથા સમાપ્ત કરી કે તરત જ હિમચુતાએ પૂછ્યું: હે ચન્દ્રભૈલિ, વૃક્ષના વેષમાં રહેલી પેલી કપટી કલાનિધિને હાથીરૂપે ઇન્દ્રે જે વાત કહી તે ખરેખરી બનેલી વાત હતી, કે પેલાને ભ્રામણવાને તેમણે બેડી કહાડેલી વાત હતી?

મહેશ્વરે ઉત્તર દીધો: હે હેમવતી, તે તદ્દન સાચી વાત હતી, વિગતવાર સાચી જ વાત હતી. કેમકે ઇન્દ્ર મ્હને પૂછવા આવ્યો હતો, અને

મહે' તેને ભૂતકાળના દર્પણમાં તે આખી વાત યથા-
વૃત્ત બતાવી હતી. વળી, વાર્તાના પરિણામ પરથી
પણ તને જણાયું હોવું જોઈએ, કે એ વાત સાચી
જ હતી. કારણ કે જે માણસ પોતાના અંગભૂત
ઇતિહાસની કથા સાંભળે છે, તે નીર ને ક્ષીરનો
વિવેક કરનાર હંસ જેવો ચપળ હોય છે. તે ખરું
ખોટું એકદમ તારવી કહાડે છે. કથા કહેનારની
જરાક ભૂલચૂકથી જો તેને બહેમ પડ્યો હોત અને
સંગીતમાંના કોઈ એ બેસુરા અવાજ જેવું તેને લાગ્યું
હોત, તો તે આખો પ્રપંચ પરપોટાની પેઠે ફૂટીને
પકડાઈ જત. માણસ સાદા સત્યથી જેવો છેતરાય
છે, તેવો કપટ કે છગથી છેતરાતો નથી.

પાર્વતીએ કહ્યું: ત્યારે પેલા બિચારા વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણને માટે મહેને ઘણો શોક થાય છે. તે ઘણો
હયાપાત્ર હતો.

ચન્દ્રમૌલીશ્વર બોલ્યા: ના, હિમસુતા, તારી
ભૂલ છે. જે બિલકુલ હયાપાત્ર નથી તેના પર તું

વ્યર્થ દયા લાવે છે. કારણ કે તેની પત્ની વત્સતરી
 પર તેને સાચો પ્રેમ હોત-અને વત્સતરી સાચા
 પ્રેમને ચોખ્ખ જ હતી-તો તેને પૂછ્યાગાછ્યા વગર,
 તેનું કહું સાંભળ્યા વગર, માત્ર પોતાની આંખની
 ભૂલભરેલી સાખને પ્રમાણભૂત માની, તેને કુલટા
 હતી, તે તેને મૂકી કદી નહાસી ગયો હોત નહિ.
 આંખની, કાનની, કે બીજી કોઈ ઇન્દ્રિયની ગમે
 તેવી પ્રબળ સાક્ષી હોય, તોપણ સાચો સ્નેહ
 તેને બિલકુલ ગણ્યકરતો નથી; કારણ કે તેને પોતાના
 પ્રેમપાત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે, તેને બહેમનો
 ગન્ધ પણ હોતો નથી, અને તે બીજા ગમે તે કહે
 તોપણ પોતાની શ્રદ્ધાને વળગી જ રહે છે. પરંતુ
 ઇર્ષ્યા એ પોતા પ્રેમની નિશાની છે, અને ખોટો
 પ્રેમ એટલે રૂપાન્તરે અભિમાન ને અહંભાવ સમ-
 જાયો. તે કદી દૃઢ હોતો નથી, પણ તૃપ્તોદયિની પેઠે
 નિરન્તર અસ્વસ્થ રહે છે. જેમ તેનો પ્રેમ સ્વાર્થ ને
 અભિમાન પર સ્થાએલો હતો, તેમ તેની મહત્વાકાંક્ષા

પણ તેવી જ હતી; તેથી તે બન્ને કસોટીએ ચડતાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યાં. આ પ્રમાણે તે પોતાની પત્ની પર વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહિ, તેમ તેને ભૂલી શક્યો નહિ, તેથી તે કેવળ તિરસ્કારને પાત્ર છે; અને કપટમય ને નિર્બળ અનુકરણ કે ડોળથી જેઓ ઉન્નત વિચારોને હલકા પાડવાનો ચત્ત કરે છે, તેમને માટે ભાવી જે માઠી દશા નિર્માણ કરે છે, તેવી દશા નૃષોદધિની થઈ. કેમકે સાચો સ્નેહ પ્રબળ પવનને પણ માથું નહિ નમાવનાર પેલા રહામેના ખડક જેવો છે, અને સાચો વૈરાગ્ય કેવળ પોતાના સ્વભાવને જ લીધે-દંભને લીધે નહિ-ઊંચે આકાશની અગમ્ય શાન્તતામાં ઊડતા પેલા ખગ સમાન છે.

અને હવે, મહેં કહ્યું હતું તેમ, આ આપણો ફેલાસ આબ્યો, અને કથાનો અન્ત પણ આબ્યો.

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः॥

લાલચ સહામી આવી ઊભી હોય છતાં જેના
મનમાં વિકાર ના થાય, તે જ સર્જન બજાવે.

परिशिष्ट

The Famous Indian Stories of PROF. BAIN

(3 s. 6 d. net each)

A Digit of the Moon

The Descent of the Sun

An Incarnation of the Snow

A Mine of Faults

The Ashes of a God (अनंशसूक्तम्)

Bubbles of the Foam

A Syrup of the Bees

The Livery of Eve

(2 s. 6 d. net each)

A Heifer of the Dawn (वृषभानन्दिनी)

In the Great God's Hair

A Draught of the Blue (नीलमेनी)

An Essence of the Dusk

Prof. Bain's Indian Stories have recently been accorded the rare distinction which few books so modern ever attain to, namely, inclusion in the Riccardi Press Series. Only very special books are issued in this series, and any author might well consider himself among the immortals to be thus honoured. The eleven* volumes enumerated above, which constitute the set, are available for Rs. 132-8 complete. This edition is limited to 500 sets and the volumes are not sold singly. Each book is printed in the Riccardi fount on hand-made Riccardi paper. Size $9\frac{1}{4} + 6\frac{1}{2}$ inches.

+ + +

The history of these fascinating little books, which, to a few readers, have always meant so much, and which are every day becoming better known, is not the least curious in modern literature. On the appearance of "A Digit of the Moon" in 1898, the author's mystifying attribu-

* *The Livery of Eve* આ વર્ણન ના પાંચ વર્ણન છે.

tions to a Sanscrit original, and the skill with which he kept up the illusion of translation, completely took in even the best scholars, and this work was added to the Oriental Department of the British Museum Library. Later, however, the discovery was made that Mr. Bain, working with a mind saturated in Hindoo Mysticism and lore and Sanscrit poetry, was wholly its author, and it is now catalogued in the ordinary way.

To describe the charm and appeal of the stories themselves would be a hard task. They are almost indescribable. There is nothing in English literature at once so tender, so passionate, so melancholy, and so wise. The fatalism of the East, and the wistful dubiety of the West, meet in these beautiful allegories of life, which it is possible to compare only with themselves.

(*Methuen & Co. Ltd., LONDON*)

અનંગભસ્મ

અનંગભસ્મ એક મનોહર વાર્તા છે. એ નામ તેને કેમ આપવામાં આવ્યું છે તથા તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું શું રહસ્ય સમાયું છે, તેનું પ્રસ્તાવનામાં નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળની રચના જોવી સુવિદિત અને સુંદર છે, તેવું જ તેનું ભાષાન્તર પ્રાદ અને પ્રસાદવાળું છે. અનુવાદમાં પુરતી ગ્રીષ્મવટ અને સાવધાની વાપરેલી જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ
૧૩-૧૦-૧૬

સહી/ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

‘અનંગભસ્મ’ જોઈ મયો. તમારું સાદું ગુજરાતી વાંચતાં આનંદ થાય છે, કેમકે તમારું લખાણ શુદ્ધ પણ છે અને મરોડદાર પણ છે.

મુંબઈ
૧૨-૬-૧૬

સહી/ બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

પુસ્તક હું રસથી વાંચી મયો. મૂળ સાથે ભાષાન્તર સરખાવ્યું નથી, પરંતુ સરળ ગુજરાતી મંથ તરીકે વાંચ-

વાનો રસ પડ્યો છે. કથા હિન્દુસ્થાનની છે, શૈલી પણ આપણી જ છે, એટલે ભાષાન્તર દેશજ મન્થ જેવું સ્વાભાવિક રીતે લાગે જ. છતાં તમારું કાર્ય મને ગમ્યું છે. મને આશા છે કે ગુજરાતમાં સર્વત્ર તમારો પ્રયાસ આદર અને પ્રશ્નસા પામશે. આશા છે કે બોધનનાં બીજાં પુસ્તકો કુરસદે ગુજરાતી ભાષામાં ઊતારવા વિચાર હશે.

લીંબડી

૨૧-૬-૧૬

સહી/ રણજિતરામ વાવાભાઈ

ગુજરાતી ભાષામાં સારી નવલકથાઓ આંમળીને વેઢે ગણ્યા પેટણી છે. તેથી તેમાં જે કોઈ પૂરતી કરે તેણે આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી કહેવાય. ‘અનંગ-બસ્મ’ના કર્તાઓ ગુજરાતી વાચકર્મને રસિક વાંચન આપ્યું છે. અને ને ખાતે તેમને ધન્યવાદ હશે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાંથી અનેક વાર્તાઓના તરજુમા થાય છે. પરંતુ તેમાંના ઘણાખરા આપણા જીવનને અતુલ્ય હોતા નથી. તેમ જ ઘણે બાજે પારસી લેખકોને હાથે થવાથી તેમાં ભાષાની ક્લિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. ‘અનંગબસ્મ’ની કથા તો આપણા જ દેશની અને આપણા જ લોકની છે. તેથી આપણાં વાચકોને વધારે પ્રિય લાગે છે. તેમ જ તેની ભાષા

ધણી સરળ અને સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગ પણ સમજે તેવી છે. તેથી લાઘવેરીઓ માટે તેમ જ શાળાઓના છનામ માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ પુસ્તકના મૂળ અન્યકારનાં આ જ પ્રકારનાં બીજાં પુસ્તકો છે. તે પુસ્તકના પણ અનુવાદ થશે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાની ખોટ કેટલેક અંશે પુરાશે. આજા છે કે આ વિદ્વાન અનુવાદક એક અન્ય તૈયાર કરીને જેસી નહિ રહે, અને નિરાસુ વાચકવર્ગને સંતોષ આપશે.

અમદાવાદ

સહી ' સૌ. શારદા મહેતા

This translation of Prof. Bain's novel, the *Ashes of a God*, preserves all the delightfulness and orientalism of the original, and as the translator says, to appreciate its beauty, its reading should be finished at one sitting, otherwise its delicate touches are sure to be missed.

MODERN REVIEW

Sd/ **K. M. Jhaveri**

August, 1916

x x x આખી પાત સહેલી તથા રસવાળી બાપામાં યોગ્ય છે. ૩૬ ગુજરાતી પ્રયોગો “ હંડગાર કરી દે છે ”

(પાન ૧૨), “ બેડો પાર ” (પાન ૧૦), વગેરેથી અભગ્રતા સાક્ષરોની માફક બાષાન્તરકારે સંસ્કૃત પ્રયોગો મૂક્યા નથી; પણ ગુજરાતી બાષાને તેના જ સ્વાભાવિક રસ્તે યથેચ્છ વહેવા દીધી છે; અને એક બાબુએ સાક્ષરતાના ખડખડા ટેકરા જેવી કાળજીથી ખચાવી લીધા છે, તેવી જ ચાલાકીથી બીજી બાબુએ મૂળને વફાદાર રહેવા ઇચ્છનાર બાષાન્તરકારની કૃત્રિમતારૂપી ખાદ્યખખોચીઆં પણ સંભાળી લીધાં છે. સપાટ સીધે માર્ગે જ-કુદરતી ચાલથી રા. દેવે ચાલ્યા જાય છે, ને તે જ આ બાષાન્તરની ખરી ખુખી છે.

ઓગસ્ટ, ૧૯૧૬

સાહિત્ય

રસિક અનુવાદક ખરી રીતે જ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “ પ્રકૃત કથાના મુખ્ય મુદ્દા બે છે : (૧) સાચો સ્નેહ અને (૨) સાચો વૈરાગ્ય.”

આ વાર્તા જેમ છંદોમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં અત્યંત રસિક અને મનોહર શૈલીમાં લખાએલી છે, અને તે વાંચવા અમે સર્વેને સૂચના કરીએ છીએ.

ઓગસ્ટ, ૧૯૧૬

નવલકવન

અનંગભસ્મ

મળવાના સ્થાન—

(૧) અનુવાદક

આસ્તોડિયા ચકલા પાસે, અમદાવાદ

(૨) મંગળદાસ હરકીસનદાસ

બુકસેલર, સુરત

(૩) હવનલાલ અચરશી મહેતા

પીરમદાદ રોડ, અમદાવાદ

(૪) એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

(૫) બુક્સ એન્ડ ન્યૂસ એજન્સિ,

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ

નીલનેની

પ્રો. બેઘનની બીજી એક વાર્તા

અનુવાદ કરનાર

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, બી. એ

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

અમદાવાદ

(મૂલ્ય : આઠ આના)

x

x

x

ભાષાન્તર એક કલા છે, મૂળ કરતાં જ ગિતરતી એની પ્રતિજ્ઞા છે, મૂળ મન્યકાર પ્રત્યે ભાષાન્તરકારની જવાબદારી છે ઇત્યાદિ ભાષાન્તરકારે સ્મરણુમાં રાખવા લાવકે સધળાં સુત્રો રા. સાકરલાલે સ્મરણુમાં રાખ્યાં છે, અને પરિણામે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એમણે આ ભાષાન્તરરૂપ એક કિંમતી ગિમેરો કરી આપ્યો છે...એમની ભાષાન્તરકલા આ કૃતિમાં વિશેષ પરિપાક પામી છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. x x x આ મનોહર વાર્તા એકસરખી સુંદરતાથી ભરપૂર છે. ભાષાન્તર મૂળ કૃતિને શોભતી વાણીમાં કર્યું છે. એકંદરે દરેક શબ્દ, એતું વજન અર્થ વગેરે બહુ સૂક્ષ્મતાથી અવલોકી અવલોકીને, વાપર્યો છે: શૈલીનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા જતાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન શબ્દના ઉપયોગમાં કૃત્રિમતા આવી ગયેલી છે. પણ અતિશય સંભાળ અને જવાબદારીના ભાનથી કરેલી કૃતિમાં આ કેટલીક વાર અનિવાર્ય હોઈ શકતાવ્ય છે.

x

x

x

વસન્ત

વૈશાખ, ૧૯૭૩

સહી/ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

x

x

x

રાજ્યકારભારની ક્ષણિક મ્હોટાઈ નહિં પણ મનુષ્ય હૃદયના સનાતન ભાવો એમનો (પ્રો. એમનનો) વિષય છે.

x

x

x

આ ગ્રન્થમાં ‘ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ’ એ પ્રકરણ દાંપત્યની ભાવના સુંદર રીતે વર્ણવે છે. સ્નેહ યથા પહેલાં જીવન ન્હોતું, પણ પછીથી જ વસ્તુતઃ જીવન થાય છે.

x

x

x

આખી કથામાં કામજી ભાવોને આવરી લેતી પ્રકૃતિ છે. જ્યારે આર્યાવર્ત બહુ વસેલો ન્હોતો ત્યારે જેવી વનઝી ખીસેલી હતી અને કુદરતના અંકમાં મનુષ્યોનો ઉછેર થતો હતો, તેવું વર્ણન મનોરમ રીતે આ ગ્રન્થમાં છે. સંસ્કૃત કથાઓનો દેહ અને આત્મા સ્પષ્ટતઃ આમાં દેખાય છે.

રા. રા. સાહકરસાક્ષરું બાપાન્તર રસિક છે. સંસ્કૃતમય બાપાને બદલે સાદી છતાં સંસ્કારી ભાષા એમણે વાપરી છે. પ્રો. એમનના સર્વે ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં જિતારી તેઓ એક નવો અંશ ઉમેરશે એવી આશા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના આ પ્રદેશમાં નિમગ્ન થએલો લેખક્યર્મ ગુજરાતમાં નથી, બંગાળા-

માં છે. આ મન્થમાળાના પ્રકાશનથી નવીન શૈખકવર્ગ
એ કવિત્વથી અતુપ્રેરિત થશે તો લાભ જેવો તેવો નથી.

પ્રો. બેઠનના મન્થોથી આપણો ઍન્સુએટ વર્ગ ખુબ
પરિચિત નથી. પણ રા. રા. સાકરલાલનાં ભાષાન્તરોથી
મૂળ મન્થો વાંચવા પણ અનેક જાણુને શક્તિ થશે.

નવજીવન
મે, ૧૯૧૭

સહી/ રણજિતરામ વાવાભાઈ

મિ. બેઠનની એક ન્હાની પણ સુંદર વાર્તાનો 'નીલ-
તેની' એવા રમ્ય નામવાળો આ અનુવાદ છે. મૂળ પુસ્તક જેમ
સુંદર અને રસિક છે તેમ આ અનુવાદ પણ અનુપમ અને
લાલિત્યવાળો છે. તેની ભાષા-શૈલી સરલ અને ગૌરવભરી
છે. તે મૂળનું સુંદર પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે.....તે વાંચતાં
આપણે સૌન્દર્યભરી અને રસપૂર્ણ એવી રમેહની કલ્પનામય
સૃષ્ટિમાં વિચરતા હોઈએ એવો અસૌકિક આનંદ અનુભવીએ
છીએ...અનુવાદક કહે છે તેમ ખરેખર તે 'એક ન્હાનકડું
મધ કાવ્ય' છે: એટલું તે ભાવપૂર્ણ અને મનોરમ છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ
એપ્રિલ, ૧૯૧૭

સહી/ હીરાલાલ ત્રી. પારેખ

ભાષાન્તર વર્ણુ જ સુન્દર થયું છે. ભાષા પ્રાદ તેમ જ આકર્ષક છે. મૂળની સુન્દરતા જાળવવાનો ભાષાન્તરકારે ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે, અને અમારે કહેવું જોઈએ કે તેમાં તેમણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ઉક્ત પુસ્તક વાંચવાની અમારા સર્વ વાચકોને અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

૨૫-૭-૧૯૧૭

હિન્દુસ્થાન

Another of Prof. Bain's attractive stories has been translated by Mr. Dave. Like his former translation this one too preserves the flavour of the original.....

MODERN REVIEW

Sd/ K. M. Jhaveri

June, 1917

x x x 'નીલનેની' તેમના જ 'અનંમબરમ' જેવું સર્વાંગસુન્દર ભાષાન્તર છે. નામ પછુ ખુબીદાર પાઠ્યું છે...વાત કાંઈકે રૂપકે જેવી જણાય છે.

જૂન, ૧૯૧૭

સાહિત્ય

